

Ιερά και θύραθεν ιστορία. Σημαινόμενα και αντιφάσεις της ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

Στο μέσον του 16^{ου} αιώνα, στα 1566, ο Jean Bodin¹, εξέχων πολιτικός στοχαστής της Αναγέννησης, υποστήριζε στη *Μέθοδο της Ιστορίας* του ότι "υπάρχουν τρία είδη ιστορίας ή αληθινής αφήγησης: η ανθρώπινη ιστορία, η φυσική ιστορία και η ιερά ιστορία. Η πρώτη αναφέρεται στον άνθρωπο, η δεύτερη στη φύση και η τρίτη στο δημιουργό της. Η πρώτη εκθέτει τις πράξεις του ανθρώπου κατά την εξέλιξη των κοινωνιών, η δεύτερη μελετά τις δυνάμεις που λειτουργούν πάνω στη φύση, η τελευταία τέλος διεκδικεί και θεωρεί τη δράση και τις εκδηλώσεις του Κυρίαρχου Θεού και των αιώνιων πνευμάτων"². Η συνόψιση του Bodin επιβεβαίωνε το πλήγμα που είχε υποστεί η ενότητα και η συνοχή της ιεράς ιστορίας από την ιστορική λογική της νεωτερικότητας. Στη διάκριση των τριών ιστορικών κατηγοριών ενυπήρχε ήδη η αναγνώριση των ανθρώπων ως υποκειμένων της ιστορικής εξέλιξης, ελλόχευε η εγκόσμια αιτιότητα, προαναγγελλόταν η δημιουργία του σύγχρονου ιστορικού είδους, της ιστορίας, το οποίο επρόκειτο στο εξής να μονοπωλήσει τις περιέργειες των ανθρώπων για το παρελθόν τους. Η ιστορία των ανθρώπων, δύο αιώνες αργότερα από την κατά Bodin διάκριση των ιστορικών ειδών, καταλήγει στην ιδιοποίηση του σημαίνοντος ιστορία, καταργώντας τη φυσική ιστορία ως ιστορικό είδος και συνοψίζοντας μέρος της ιεράς ιστορίας ως εκκλησιαστική ιστορία³. Η συνόψιση είναι βεβαίως επιλεκτική. Οι ιστορικές χρήσεις που περιλαμβάνει η ιστορία του τέλους του 18^{ου} αιώνα υπακούουν στην εκκοσμιευμένη ιστορική λογική της νεωτερικότητας. Προηγούμενες ιστορικές προνοιακού χαρακτήρα διευθετήσεις του παρελθόντος θεωρούνται άκυρες και ακολουθούν μια φθίνουσα ως προς την ιστορική τους αναγνώριση πορεία με κατάληξη τη σημειωτική τους απεμπλοκή από την ιστορία και την ενσωμάτωσή τους σε άλλα αντικείμενα ή και την φθορά τους. Είναι στο εξής ιστορία, ό,τι αναγνωρίζεται ως ιστορία. Και αυτή είναι εκκοσμιευμένη.

Το δεύτερο μισό του δυτικού 18^{ου} αιώνα τελεσφορούν για την ιστορία, καθοριστικές, εν τέλει, για τη σύγχρονη φυσιογνωμία της, διεργασίες. Ο Ίγκερς τοποθετεί εκεί τη "μετάβαση από την ιστορία ως ασχολία των πολυμαθών στην ιστορία που συνδύαζε την κριτική εξέταση των πηγών με την ανασύνθεση μιας σειράς γεγονότων μέσω της αφήγησης"⁴, τη γέννηση του ακαδημαϊκού γνωστικού κλάδου. Ο Kosselleck εγγράφει στο τελευταίο τρίτο του 18^{ου} αιώνα τη δημιουργία της σύγχρονης έννοιας της ιστορίας, τη συγκρότηση αφενός μιας ειδοποιούς κατηγορίας που επιτυγχάνει να συμπεριλάβει στο εσωτερικό

¹ Jean Bodin (1530-1596), *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566). Βλ. Voisin (1995: 140)

² Bodin στο Carbonell & Walsh (1994: 74)

³ Για την εξέλιξη του ιστορικού είδους εκκλησιαστικής ιστορίας βλ. Hildesheimer (1996)

⁴ Στο πανεπιστήμιο του Göttingen, μετά το 1748. Βλ. Ίγκερς (1991).

της το σύνολο των επιμέρους ιστοριών, την όσμωση αφετέρου της ιστορίας ως γεγονοτολογικό σύνθετο με αυτό της ιστορίας ως γνώση, αφήγηση και ιστορική επιστήμη⁵. Η δημιουργία της σύγχρονης έννοιας *ιστορία* δεν αποκλείει, αντίθετα αποτελεί προϋπόθεση για την εννοιολογική της εξέλιξη ή ακόμα και τον εννοιολογικό κατακερματισμό της. Το σημαίνον, όπως καταδεικνύεται από τις ιστοριογραφικές εξελίξεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αι., πολλαπλασιάζει τα σημασιόμενά του ακολουθώντας αλλά και προκαθορίζοντας τις επιστημολογικές προτιμήσεις.

Την ίδια εποχή, στον ίδιο δυτικό χώρο και στο νεωτερικό του χρόνο, η ιστορία συνδέεται με νέους όρους με την εκπαίδευση. Οι νέοι αυτοί όροι παραπέμπουν αφενός στην εννόηση της ιστορίας ως εκπαιδευτικής αναγκαιότητας με καθολική αξία και αφετέρου στη σύλληψή της ως αυτόνομο διδακτικό αντικείμενο. Και είναι νέοι διότι, αν και η ιστορία διασώζεται στη μακρά διάρκεια του χριστιανικού χρόνου ως *η αγωγή του ανθρώπινου είδους*⁶, η διδασκαλία της απευθύνεται σε ειδικό κοινό και δεν καταφέρει να εισχωρήσει στην εγκύκλιο παιδεία που παρέχεται στα σχολεία της Δύσης και της χριστιανικής Ανατολής. Όταν εντοπίζεται, είναι υπάλληλη στις ανάγκες άλλων διδακτικών αντικειμένων. Οι ιδρυτές της ιστορικής εκπαίδευσης στη Γαλλία, Langlois και Seignobos, αναφέρονται σε μια προγενέστερη του 18^{ου} αιώνα διδασκαλία της ιστορίας που απευθύνεται αποκλειστικά στους υιούς των βασιλιάδων και των προσωπικοτήτων που ήταν προορισμένοι να κυβερνήσουν με σκοπό την προετοιμασία τους στην τέχνη της εξουσίας⁷. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει τη διδασκαλία των αρχαίων ιστοριογράφων ή και την ανάγνωση μεταγενέστερων χρονογράφων στη βυζαντινή σχολική εκπαίδευση καθώς και στην κληρονόμο της "αρχόμενη νεοελληνική εκπαίδευση", με σκοπό την ολοκλήρωση της γλωσσικής καλλιέργειας⁸. Τα δευτεροβάθμια λαϊκά ή εκκλησιαστικά σχολεία που οργανώνονται στη Δυτική Ευρώπη από το 16^ο αιώνα και εξής χρησιμοποιούν το ιστορικό κείμενο ως δοκίμιο μελέτης των λατινικών ή και των αρχαίων ελληνικών⁹. Το ίδιο κείμενο υπηρετεί επιπρόσθετα τη ρητορική. Στον καθοριστικό ρόλο της ρητορικής, στην ηγεμονία της, υπάγεται η ιστορική γραφή. Η ρητορική αποτελεί για τη δυτική εκπαίδευση της Αναγέννησης το νήμα της συνέχειας με την κλασική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και επιβιώνει, κατά τον Boer, ακόμα και στο διαφωτισμό ως η κορωνίδα της γνώσης. Εύπλαστη και ικανή να ενσωματώσει αρμονικά τις μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, να αναπτύξει επιλεκτικά μορφές και να τροποποιήσει τις κατηγορίες της, η ρητορική με βασικούς κορμούς την

⁵ Koselleck (1997: 15).

⁶ Παπαϊωάννου (1992: 89)

⁷ Βλ. Langlois και Seignobos (1992: 261-263).

⁸ "Δεν διδάσκεται η ιστορία, αλλά διδάσκεται η ιστοριογραφία, για την ολοκλήρωση της γλωσσικής καλλιέργειας, όπως κάθε άλλο, λογοτεχνικό, θα ελέγαμε σήμερα, δοκίμιο κείμενο της γραμματείας". Βλ. Δημαράς (1986: 32). Για τους συγγραφείς που διδάσκονται βλ. την εγκυκλοπαίδεια του Ιωάννη Πατούσα στο Αβδαλή (1984: 132-245)

⁹ Βλ. Langlois και Seignobos (1992: 264)

τέχνη της λογικής και της γραμματικής διατηρεί την κυρίαρχη θέση της στην εκπαίδευση ακόμα και τον αιώνα των Φώτων. Η ιστορία υποβάλλεται σε χρήσεις που συνδέονται και εξυπηρετούν τη ρητορική επιφάνεια: "μοντέλα έκφρασης και παραδείγματα, αξιομνημόνευτα γεγονότα και ρήσεις" κατάλληλα να ανασυρθούν όταν το απαιτούν οι περιστάσεις"¹⁰.

Ο François Furet θα θεωρήσει τις περιπτώσεις για τις οποίες η ιστορική έρευνα αποφάνθηκε καταφατικά ως προς την ύπαρξη ιστορικού περιεχομένου στην εκπαίδευση εξαιρέσεις ενός κανονιστικού προτύπου που λειτουργεί απαγορευτικά για τη δημιουργία του διδακτικού αντικειμένου, πριν την καμπή του 18^{ου} προς τον 19^ο αιώνα¹¹.

Για να διδαχθεί ωστόσο η ιστορία στα σχολεία του τέλους του 18^{ου} αιώνα δεν αρκούσε η ανάδειξη της αναγκαιότητας της ιστορικής εκπαίδευσης και η προβολή της ιστορίας, ως μαθήματος, στα προγράμματα σπουδών. Το αντικείμενο ήταν εγκλωβισμένο στη σχέση του με την ηθική, υπάλληλο στη σχέση του με τη γλώσσα και αναποφάσιστο ανάμεσα στη χριστιανική ιστορική λογική και τη νέα, εκκοσμικευμένη, αντίληψη διευθέτησης του παρελθόντος. Παρέμενε επίσης κενό σε πολλές από τις όψεις της διδακτικής του μετάθεσης: περιεχόμενο, διδακτικοί και κοινωνικοί στόχοι συμβατοί με την εποχή τους και το σχολείο της, εκπαιδευτικούς να το διδάξουν και μέσα να το προσεγγίσουν. Ζητούμενο συνιστούσε ακόμη ο εννοιολογικός προσδιορισμός του αναφορικά με βασικές ιστορικές έννοιες, χρόνου, αιτιότητας, εξήγησης. Για να συγκροτηθεί ωστόσο η ιστορία σε διδακτικό αντικείμενο, να γίνει διακριτό αντικείμενο διδασκαλίας και μάθησης όφειλε την ολοκλήρωση των διεργασιών αυτοπροσδιορισμού και οριοθέτησης, διαμόρφωσης διδακτικής ταυτότητας.

Οι διεργασίες αυτές δεν ήταν αυτονόητες στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Δεν ήταν επίσης ομοιόμορφες στο χώρο και στο χρόνο που ορίζει η νεωτερικότητα. Συντελούνται με ρυθμό ακανόνιστο από κράτος σε κράτος, χρωματίζονται διαφορετικά από κοινωνία σε κοινωνία καθώς σχετίζονται με γενικότερες πολιτικές, κοινωνικές, πνευματικές κινήσεις που ποικίλλουν ανά εθνική περίπτωση. Η ολοκλήρωσή τους διαρκεί, σε κάποιες περιπτώσεις, έναν σχεδόν αιώνα, ενώ επιβιώσεις παλαιών σχημάτων είναι δυνατόν να διαγνωστούν ακόμα και σήμερα στη φυσιογνωμία του διδακτικού αντικειμένου. Καταλήγουν ωστόσο παρά τις πολύπλευρες και πολλαπλές διαφοροποιήσεις τους στο χώρο και στο χρόνο, στη δημιουργία του διδακτικού αντικειμένου της ιστορίας έτσι όπως αυτό εννοείται και αναγνωρίζεται στο σύγχρονο δυτικό σχολείο.

Στην ελληνική εκπαίδευση, η συγκρότηση του διδακτικού αντικειμένου υπήρξε ιδιαίτερα μακρόχρονη και επίπονη. Ημιτελείς διεργασίες εκκοσμικεύσης της εκπαίδευσης, η αργή πορεία της ολοκλήρωσης του εθνικού χρόνου και χώρου, η αμφιθυμία της οριοθέτησης των σχέσεων με τη Δύση και

¹⁰ Boer (1998: 118-120)

¹¹ Furet (1979: 11 - 19).

την Ανατολή, οι παλινδρομες διαδικασίες εθνικού αυτοπροσδιορισμού και στόχων, η εστίαση του προβληματισμού στο γλωσσικό ζήτημα¹² επιβραδύνουν και επιβαρύνουν το νέο αντικείμενο που εξαρτάται απόλυτα από αυτές. "Ποια ιστορία και γιατί;" μοιάζουν να είναι ερωτήματα που παραμένουν για το ελληνικό κράτος αναπάντητα πριν το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Η αποδέσμευση της ιστορικής εκπαίδευσης από τη χριστιανική λογική διευθέτησης του παρελθόντος και η επινόηση της συνέχειας του εθνικού χρόνου συνιστούν σημαντικούς αναβαθμούς για τη συγκρότηση του αντικειμένου στην ελληνική εκπαίδευση. Και οι δυο κινήσεις εμφανίζουν ισόρροπο βηματισμό και ολοκληρώνονται το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, η μεν πρώτη με την συγχώνευση της ιεράς ιστορίας με τα θρησκευτικά, η δε δεύτερη, όπως απέδειξε η έρευνα της Χριστίνας Κουλούρη¹³, με την καθιέρωση του τρίσημου σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου στην εκπαίδευση. Η σημασία και το βάρος της επινόησης της συνέχειας του εθνικού χρόνου για τη φυσιογνωμία του διδακτικού αντικειμένου και τη διαμόρφωση της ιστορικής νοοτροπίας στη σύγχρονη Ελλάδα έχει μέχρι τούδε στρέψει τις περιέργειες στον εθνοκεντρικό χαρακτήρα της διδασκόμενης ιστορίας. Προϊούσης, επιπρόσθετα, της εκκοσμίκευσης της ιστορικής εκπαίδευσης, της καθιέρωσης του αντικειμένου των θρησκευτικών και των αναλογούντων αναχρονισμών, η διαδρομή της ιεράς ιστορίας στην ελληνική εκπαίδευση και η σημασία της στις ιστορικές αντιλήψεις που πλάθονται στα σχολεία και στα διδασκαλεία της χώρας διαφεύγει της ιστορικής προσοχής. Δεν είναι τυχαίο ότι στις δευτερογενείς κατηγοριοποιήσεις που επιχειρούνται αναφορικά με τα διδακτικά αντικείμενα του 19^{ου} αιώνα, η ιερά ιστορία χάνει την αυτοτέλεια που διατηρεί στις πρωτογενείς πηγές, συνοψίζεται στα θρησκευτικά και καθίσταται αφανής.

Στην ελληνική εκπαίδευση, οι δυο ιστορίες: η εκκοσμιευμένη νέα ιστορία που εμφανίζεται ως αντικείμενο διδασκαλίας στο πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού και η ιερά ιστορία είτε ως αυτόνομο μάθημα, είτε σε συνδυασμό με την κατήχηση είτε ακόμα και ως μέρος της γενικής ιστορίας συγκροτούν τις δυο βασικές ιστορικές κατηγορίες της ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Το παραπάνω κατοπτρίζεται με σαφήνεια στον νόμο του 1834 "Περί δημοτικών σχολείων" που ορίζει εκτός των άλλων τις γνώσεις που απαιτούνται για το διορισμό δασκάλων στα δημοτικά σχολεία του κράτους¹⁴. Έχουμε εκεί μία πρώτη -επίσημη- τυπολογία γνωστικών περιοχών και διδακτικών αντικειμένων. Την πρώτη θέση αυτής της κατηγοριοποίησης κατέχει η "ακριβής γνώση της χριστιανικής κατηχήσεως"¹⁵. Την έβδομη η

¹² Βλ. τη συνόψιση του ζητήματος το 19^ο αιώνα στο Φραγκουδάκη (2001: 17-24)

¹³ Κουλούρη (1988)

¹⁴ Νάυπλιο 6/18 Φεβρουαρίου 1834, στο Αντωνίου β' (1988: 9-12)

¹⁵ Η θρησκευτική αγωγή είναι αξιολογικά πρώτη στα προγράμματα σπουδών του 19^{ου} αι. Παραθέτω χαρακτηριστικά : "ημείς ομολογούμεν εν αληθεία ότι η πατρίς ζητεί τοιούτον κατά γράμμα τον διδάσκαλον, θερμόν την ζώσαν πίστην και την αγάπην, φαινόν την γνώσιν, ακολουθούντα εν αυταπαρνήσει τον καθηγητήν του ανθρωπίνου γένους: τον Ιησούν

"γνώσις της ιεράς και της ελληνικής ιστορίας". Στα 1842, στο πρόγραμμα του διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, το ιστορικό μάθημα απαντάται με δυο τρόπους, ως "ιερά ιστορία" και ως "ελληνική και γενική ιστορία", ενώ χωριστό μάθημα παραμένει η κατήχηση και η χριστιανική ηθική¹⁶. Με τον ίδιο τρόπο κατηγοριοποιούνται τα ιστορικά είδη που διδάσκονται οι μελλοντικές εκπαιδευτικοί των πρωτοβάθμιων σχολείων της χώρας και στα προγράμματα του 1851 επίσης της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας¹⁷, ενώ στο πρόγραμμα του 1870 εμφανίζονται και οι όροι "Σύνοψις ιστορίας των αρχαίων εθνών", "Σύνοψις της αρχαίας ελληνικής ιστορίας" "Σύνοψις της Ρωμαϊκής και μέσης Ιστορίας" "Ιστορία νεωτέρα και ιδίως της Ελλάδος"¹⁸. Στο πρόγραμμα του 1876-1877, σημειώνεται νεωτεριστικά η θύραθεν ιστορία με τους όρους "αρχαία ιστορία", "Ιστορία Ρωμαϊκή και μεσαιωνική" και "νεωτέρα"¹⁹. Στο ίδιο συμπέρασμα, ενός κοινού διδακτικού αντικειμένου που σημαίνεται είτε ως *ιερά* είτε ως άλλη ιστορία, οδηγούν πολλές εκθέσεις που δημοσιεύονται αναφορικά με τη λειτουργία των σχολείων, κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ή και αργότερα²⁰. Η ιερά ιστορία διατηρεί την αυτόνομη ως προς την κατήχηση θέση της στην εκπαίδευση των δασκάλων και διδασκαλισσών έως το τέλος της δεκαετίας του 1870²¹. Το πρόγραμμα σπουδών του επανιδρυθέντος διδασκαλείου, στα 1878²², θυσιάζει την αυτοτέλεια της ιεράς ιστορίας και την ιστορική της αναγνώριση με τη

Χριστόν. Παρά τούτο δεύτερον δεν υπάρχει, καιόχι μόνον τον διδάσκαλον της αναγνώσεως θέλει τοιούτον η πατρίς η αναγεννωμένη, αλλά και τον καθηγητή του γυμνασίου, αλλά και τον καθηγητή του Πανεπιστημίου, ως και πάντα πολίτην, εις ό εκλήθη, διότι διά πάντων η ζωή. Όστις λοιπόν των διδασκάλων βλέπει αλλού, δεν είνε δια την αναγέννησιν του λαού ημών αρμόδιος" Ξανθόπουλος (1862: 322)

¹⁶ Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1842 στο Αντωνίου β' (1988: 23)

¹⁷ Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1851 στο Αντωνίου β' (1988: 26-28)

¹⁸ Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1870 στο Αντωνίου β' (1988: 44-46)

¹⁹ Πρόγραμμα των επί το σχολικόν έτος 1876-1877 διδασκομένων εν τε τω εσωτερικώ και εξωτερικώ διδασκαλείω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας μαθημάτων, Αθήνα 1876 στο Αντωνίου β' (1988: 48-52)

²⁰ Σε έκθεση που δημοσιεύεται για παράδειγμα στην Πανδώρα για τη λειτουργία του ελληνικού εκπαιδευτηρίου κατά το σχολικό έτος 1856-1857, το ιερό και θύραθεν σημαίνόμενο συνυπάρχουν: "της ιστορίας εδιδάχθη εν μεν τη Γ', υπό του Πανοσιωτάτου Γ. Βαλμά ιερέως, η ιερά μέχρι τέλους, εν τω Β' υπό του Κ. Π. Λογοθέτου η στοιχειώδης ελληνική μέχρι του περι των δυω συμπολιτειών, εν δε τη Α' υπό του αυτού ολόκληρος στοιχειωδώς η Ρωμαϊκή". Πανδώρα (1857) τ. Η'/176 (1857), σ. 180.

²¹ Αυτό μαρτυρούν τα προγράμματα σπουδών που καταρτίζονται για την προετοιμασία του διδασκαλικού έργου. Βλ. Προγράμματα Διδασκαλείου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1842 και 1851, Πρόγραμμα Διδασκαλείου Φ.Ε. 1870 και Εσωτερικού Διδασκαλείου 1876-1877, Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φ.Ε., 1877, Νόμος Χθ'/11 Ιανουαρίου 1878. στο Αντωνίου β' (1988')

²² Διάταγμα περί κατανομής των μαθημάτων στο Διδασκαλείο Αθηνών" Αντωνίου (1988: 61-63). Παπακωνσταντίνου & Ανδρέου (1992: 240-242)

συγχώνευση ιεράς ιστορίας, κατήχησης και χριστιανικής ηθικής σε ένα νέο διδακτικό αντικείμενο, τα θρησκευτικά.

Την ίδια δεκαετία, στην αρχή της, ανατρέπεται υπέρ της εικιοσμιευμένης ιστορίας η ισορροπία²³ ιεράς και θύραθεν ιστορίας που υπάρχει στα προγράμματα σπουδών έως το 1870²⁴.

Η μελέτη των προγραμμάτων σπουδών των σχολείων υποδηλώνει την ίδια περίπου πορεία. Στο πρωτοβάθμιο σχολείο, η ελληνική ιστορία κρίνεται προαιρετική στο νόμο *Περί δημοτικών σχολείων* του 1834²⁵. Η έκθεση του Κοικιώνη για τα σχολεία της Πελοποννήσου, το 1830, μαρτυρεί την παντελή έλλειψη της ιστορικής διδασκαλίας, εκτός ιεράς ιστορίας, στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ενώ στα 19 ελληνικά σχολεία μόνο σε δυο διδάσκεται η ιστορία²⁶. Η εκεί απουσία αναλυτικού προγράμματος έως το 1881 δεν μας επιτρέπει την πρωτογενή παρακολούθηση της επίσημης αμφισημίας της ιστορίας. Η μελέτη των εγχειριδίων και η παρακολούθηση των εκδόσεων τους μας βεβαιώνει ωστόσο για τη συνύπαρξη των δυο ιστοριών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Συνηγορεί σ' αυτήν η σχετική αρθρογραφία. Η ιστορία ως "διδάσκαλος της θεοσεβείας" "ως υψηλή εποποιία της του Θεού διανοίας"²⁷ αποτελεί κοινό τόπο των κειμένων που αναφέρονται στην ωφέλειά της στην εκπαίδευση. Η απουσία σχολιασμού της συνύπαρξης αυτής στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής οδηγεί στην υπόθεση μιας συνολικής αμφιταλάντευσης για την εικιοσμία της σχολικής ιστορίας. Παρά τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής διδασκαλίας της θύραθεν ιστορίας στο δημοτικό σχολείο στα 1881²⁸ η αυτοτελής θέση της ιεράς ιστορίας δεν κλονίζεται, όπως φαίνεται στο ωρολόγιο πρόγραμμα που συνοδεύει τις οδηγίες του Πετρίδη προς τα σχολεία²⁹. Αν και στις οδηγίες του Πετρίδη,

²³ Με δυο ώρες εβδομαδιαίως κατά τη διάρκεια του πρώτου και δεύτερου έτους σπουδών. Η ώρα της ιστορίας με τη μορφή της ελληνικής και γενικής ιστορίας, έρχεται στο τέταρτο και πέμπτο έτος σπουδών με τον ίδιο αριθμό ωρών διδασκαλίας. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1842, στο Αντωνίου β' (1988: 23-25). Η ίδια λογική διέπει και το πρόγραμμα του 1851, στο Αντωνίου β' (1988: 26-28).

²⁴ Στο πρόγραμμα του 1870: 8 ώρες διδασκαλίας σε τρία έτη σπουδών, έναντι 5 ωρών ιεράς ιστορίας αλλά και τριών κατήχησης και χριστιανικής ηθικής. (Αντωνίου 1988: 44-47). Στο πρόγραμμα εσωτερικού διδασκαλείου της Φ.Ε. του σχολικού έτους 1876-1877: 11 ώρες διδασκαλίας έναντι 4 ωρών ιεράς και 4 κατήχησης και χριστιανικής ηθικής σε 5 έτη σπουδών.

²⁵ Υποχρεωτικά θεωρούνται τα μαθήματα της κατήχησης, των στοιχείων ελληνικής, της ανάγνωσης, της γραφής, της αριθμητικής, της γραμμικής ιχνογραφίας, της μουσικής και της γυμναστικής ενώ για τα κορίτσια προστίθεται επίσης η "γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα". Δημαράς α' (1990: 45)

²⁶ Δασκαλάκης (1968: 1593-1597)

²⁷ Βλ. τις απόψεις του Λιβαδά στην Εφημερίδα των Φιλομαθών (1864) για την ωφέλεια της ιστορίας στο Κουλούρη (1988: 197-199)

²⁸ Εγκύκλιος 2017/28 Φεβρ. 1881 βλ. Ανδρέου & Τζήκας (1988: 40-75)

²⁹ Στις οδηγίες αυτές εισάγεται η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στην τρίτη και τετάρτη τάξη του τότε τετρατάξιου δημοτικού σχολείου, από τους μυθικούς χρόνους έως το Μεγάλο Κωνσταντίνο στην τρίτη τάξη, και από το Μεγάλο Κωνσταντίνο έως την έλευση του

ανιχνεύεται, το κοινό σημαίνον *ιστορία* και η ιερή ιστορία χάνει την αυτοτέλεια της καθώς η αφήγηση ιστοριών Παλαιάς και Καινής Διαθήκης εντάσσεται στην οικογένεια των *ιερών μαθημάτων*, η ιερή ιστορία διατηρεί, στο ωρολόγιο πρόγραμμα που αποστέλλεται στα σχολεία, τη θέση της ως τρίωρο εβδομαδιαίο μάθημα, στις τρεις πρώτες τάξεις του τετρατάξιου σχολείου.

"Επειδή δε αυτή η έννοια του Θεού μορφούται πάντοτε κατά το μέτρον των περιορισμένων ημών παραστάσεων, δεν είναι δυνατόν να γεννήσωμεν εν τω πνεύματι του παιδός παραστάσεις περί Θεού άλλως ή αν βλέπη τον Θεόν εν προσωπική επιμιξία προς τους ανθρώπους, ως τον πατέρα εν τη μεγάλη οικογενεία των ανθρώπων. Όθεν η ιστορική διδασκαλία και κυρίως η ιστορία της παλαιάς και καινής διαθήκης είνε η καταλληλοτάτη δια τον παίδα θρησκευτική διδασκαλία. Διδασκαλία της θρησκείας αφηρημένη και μεταδίδουσα ετοιμούς περί Θεού εννοίας ουδόλως επιδρά επί της καρδιάς. Δια τούτο μέχρι του 5^{ου} σχολικού έτους διδασκαλία της θρησκείας θα είνε η ιστορική διδασκαλία" βεβαιώνει ο Παπαδόπουλος στα 1885³⁰.

Η εκκοσμίκευση του διδακτικού αντικειμένου επιτυγχάνεται στο σημειωτικό επίπεδο με το πρόγραμμα μαθημάτων του 1894. Έχουμε εκεί δυο αντικείμενα, τα *θρησκευτικά* και την *ιστορία*. Στο εξής, οι αφηγήσεις των δυο ιστοριών, ιεράς και θύραθεν, αν και εν δυνάμει αντιφατικές, έχουν διαφορετικό χώρο αναφοράς, αποτελούν διαφορετικά αντικείμενα, διέπονται από διαφορετικούς στόχους. Για τον επόμενο αιώνα παραπέμπεται ωστόσο η εκκοσμίκευση του περιεχομένου των ιστοριών γνώσεων που μεταδίδονται στο σχολείο, καθώς στο πλαίσιο του μαθήματος των θρησκευτικών υφίσταται επί μακρόν η πραγμάτευση ιστορικής ύλης. Στο αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων για το δημοτικό σχολείο του 1913, τμήμα των μεταρρυθμίσεων που συνδέθηκαν με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, εμφανίζεται στην ύλη των θρησκευτικών εκτός της ιστορίας της παλαιάς και καινής διαθήκης και η *εκκλησιαστική ιστορία* με ευρεία θεματογραφία ρωμαϊκής, βυζαντινής, ευρωπαϊκής και νεότερης ιστορίας. Οι διωγμοί κατά των χριστιανών, οι αιρέσεις, ο μοναχισμός, η εικονομαχία, το σχίσμα, ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων και των Ρώσων, η θρησκευτική μεταρρύθμιση στη Δύση, τα προνόμια του Πατριάρχη επί τουρκοκρατίας και γενικά το θέμα του ρόλου της εκκλησίας την ίδια περίοδο, απασχολούν τους μαθητές και τις μαθήτριες της Ε' τάξης μέσω της εκκλησιαστικής των θρησκευτικών ιστορίας³¹. Την ίδια χρονιά, με τον ίδιο διδάσκοντα, τα ίδια παιδιά ανά σχολική μονάδα διδάσκονται, στο μάθημα της ιστορίας, ρωμαϊκή και βυζαντινή ιστορία καθώς και Αναγέννηση.

Γεωργίου στην τετάρτη. Πετρίδης, 1881, Παράρτημα. Βλ.χειρόγραφο πρόγραμμα μαθημάτων στο Ανδρέου & Τζήκας (1988: 51-54)

³⁰ Κουλούρη (1988: 306-307)

³¹ Βλ. Ανδρέου & Τζήκας (1988: 110-112)

Η ίδια εικόνα κατοπτρίζεται στα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης³². Έως το πρόγραμμα του 1884 στο οποίο εμφανίζεται το αντικείμενο των θρησκευτικών για να συνοψίσει την ιερά ιστορία και την κατήχηση, ιερά και θύραθεν ιστορία διευθετούν από κοινού το παρελθόν. Παρά τη συνόψιση του 1884 και των προγραμμάτων που ακολουθούν, ο φλοιός της ιεράς ιστορίας διατηρείται ορατός εντός του αντικειμένου των θρησκευτικών³³. "Ουδέν λανθάνει, βεβαιώνουν οι οδηγίες διδασκαλίας του 1896, ότι σπουδαιότατον ελατήριο προς ηθικήν μόρφωσιν είνε η θρησκεία, η ιερά δε ιστορία είνε το θεμέλιον της θρησκευτικής διδασκαλίας, η στερεά βάσις της όλης θρησκευτικής διδασκαλίας."³⁴

Τη φιλοσοφία του προγράμματος σπουδών στα δευτεροβάθμια σχολεία αναφορικά με το εδώ θέμα εξηγεί στα 1889 ο Πανταζίδης. Η ιερά ιστορία διατηρείται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση όχι μόνο ως θρησκευτικό μάθημα αλλά και ως ιστορικό. Η διδασκαλία της, χρήσιμη για την ηθική και θρησκευτική διάπλαση των μαθητών, ως "αρμοδία εις την παιδικήν φύσιν" είναι το καλύτερο μέσον για τη μετάβαση των παιδιών από τη σφαίρα του παραμυθιού στη σφαίρα της ιστορίας και των γεγονότων που έχουν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο αναφοράς". Η λοιπή ωστόσο ιστορική διδασκαλία θεωρείται αντικείμενο αναμόρφωσης³⁵.

Η ύπαρξη προγραμμάτων σπουδών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και η μελέτη τους καθώς και των εγκυκλίων και των σχετικών εγχειριδίων επιτρέπει ωστόσο συμπληρωματικές επισημάνσεις. Η πιο σημαντική στο

³² Στα ελληνικά εν γένει σχολεία, όπως αποκαλούνται τα διτάξια και τριτάξια δευτεροβάθμια σχολεία, εισάγεται με το διάταγμα του 1836/1837 ως υποχρεωτικό αντικείμενο "η ιερά ιστορία" μαζί με την κατήχηση. Η ιστορία ακολουθεί τη γεωγραφία και εισάγεται με τον όρο "γενική ιστορία". Όταν η ύλη εξειδικεύεται για τα τριτάξια ελληνικά σχολεία, η "ιερά ιστορία της παλαιάς και νέας γραφής" αποτελεί αντικείμενο της α' τάξης με δυο ώρες εβδομαδιαία, και η "παλαιά ιστορία, και η της Ελλάδος της β' τάξης με 3 ώρες εβδομαδιαία. Στην ίδια τάξη διδάσκεται η κατήχηση σε δυο εβδομαδιαία ώρες. Ακολουθεί η "Ιστορία της Ρώμης, και τα πρώτιστα της μεσαιας και νεωτέρας ιστορίας" στην γ' τάξη με τρεις επίσης ώρες. Στα γυμνάσια -τετρατάξια- σχολεία, το μάθημα της ιστορίας διδάσκεται μαζί με τη γεωγραφία και είναι δίωρο για όλες της τάξεις. Το μάθημα της κατήχησης είναι επίσης δίωρο για τις τρεις πρώτες τάξεις και μονόωρο για την δ' γυμνασίου. Διάταγμα 31.12.1836 /12.01.1837 "Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων" Αντωνίου α' (1988: 84-109). Το πρόγραμμα του 1836/1837, ακολουθούν τα προγράμματα του 1855, 1867, 1884, δυο τροποποιήσεις του προγράμματος του 1884, η πρώτη το ίδιο έτος (1884), η δεύτερη του 1885, 1886, και η τροποποίηση, 1896 και οι οδηγίες διδασκαλίας των μαθημάτων του 1896, του 1897 α & β, οι οδηγίες διδασκαλίας του 1898 και μέχρι να κλείσει ο αιώνας η τροποποίηση των προγραμμάτων 1897 α & β με το πρόγραμμα του 1900. Τα προγράμματα και οι συνοδευτικές εγκύκλιοι στο Αντωνίου α' (1988).

³³ Για τη Β'/θμια εκπαίδευση, την εξέλιξη του περιεχομένου και το ωρολόγιο βλ. Κογκούλης (1993: 112-113). Αντίστοιχα για την Α'/θμια βλ. Βαγιανός (1989)

³⁴ Εγκύκλιος 16780/7 Νοεμβρίου 1896, Αντωνίου (1988: 337)

³⁵ Πανταζίδης, Γυμνασιακή Παιδαγωγική στο Κουλούρη (1988: 356)

πλαίσιο της εδώ εργασίας είναι η παρουσία και το περιεχόμενο της γενικής ιστορίας, ως συμβιωτικής ιεράς και θύραθεν ιστορικής κατηγορίας.

Οι δύο ιστορίες, ιερά και θύραθεν, συνιστούν, στο περιβάλλον του 19^{ου} αιώνα, αντιστιχτικές ιστορικές λογικές. Παραπέμπουν σε διαφορετικές ιστορικές θεωρήσεις και διεκδικούν με διαφορετικό τρόπο την αναγκαιότητα της ιστορικής εκπαίδευσης στο σύγχρονο κόσμο του 19^{ου} αιώνα. Για να γίνουν σαφείς οι αντιφάσεις των δυο ιστοριών καθώς και τα συνακόλουθά τους για την ιστορική κουλτούρα των ενεργών και υπό διαμόρφωση δρώντων υποκειμένων, απαραίτητο είναι να ανοίξουμε το περίβλημα τους και να προσεγγίσουμε το περιεχόμενό τους. Το περιεχόμενο αυτό είναι πλούσιο σε σημεινόμενα για την ανθρώπινη φύση, την πορεία της ιστορικής εξέλιξης, τους επικαθορισμούς της, τη γενεαλογία, την αιτιότητα, την ιστορική εξήγηση, την κατανόηση εν τέλει του κόσμου μέσα στον οποίο ζουν και καλούνται να λογιστούν και να δράσουν οι άνθρωποι.

Ο χρόνος, ως ιστορική έννοια, η ανάπλασή του, κάποιες από τις συνδηλώσεις του, επιλέγονται εδώ ως παράθυρο θέασης της αντίστιξης των δυο μορφών της ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα

Ας πάρουμε, όμως τα πράγματα από την αρχή τους. Ως αρχή ορίζουμε το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα διότι στο χρόνο αυτό εμφανίζονται ταυτόχρονα σχεδόν τόσο η ιερά όσο και η θύραθεν ιστορική εκπαίδευση.

Η θύραθεν ιστορία

Στον ελληνόφωνο χώρο και πριν τη δημιουργία κράτους, το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, σε ανώτερες, δευτεροβάθμιες, σχολές, η ιστορία κάνει την πρώτη της αυτόνομη διδακτική εμφάνιση. Εντοπίζεται³⁶, το πρώτον, στον τέταρτο κύκλο σπουδών της Ηγεμονικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου στο πλαίσιο αλλαγών που προωθήθηκαν με ειδικό διάταγμα το 1776 από τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Υψηλάντη δυο χρόνια μετά την ανάρρησή του στο θρόνο της Βλαχίας και αφορούσαν στην αναβάθμιση και στον εκσυγχρονισμό της σχολής καθώς και στην προώθηση της εκπαίδευσης στη σλαβονική και ρουμανική γλώσσα³⁷. Στο ίδιο χώρο των παρίστριων ηγεμονιών που με την ανάθεση της εξουσίας σε έλληνες ηγεμόνες δημιουργούνται ισχυροί ημιανεξάρτητοι πυρήνες δεκτικότητας των δυτικών πολιτισμικών στοιχείων προσδιορίζει ο Κ.Θ. Δημαράς το αρχικό όριο του φαινομένου που ονομάζουμε νεοελληνικό Διαφωτισμό³⁸. Οι αλλαγές του 1776 στη Ακαδημία Βουκουρεστίου, αλλαγές στις οποίες εντάσσεται και η εισαγωγή της ιστορίας, παραπέμπουν σε μια ριζική αναθεώρηση της παραδοσιακά παρεχόμενης

³⁶"Για της ιστορίας στοιχεία μετά της ιστορικής γεωγραφίας" βλ. μαθηματάρια στο Σκαρβέλη - Νικολοπούλου (1993: 200).

³⁷ Χατζόπουλος (1981: 336-338). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει η μελέτη των μαθηματάρων των ελληνικών σχολείων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Βλ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου (1993)

³⁸ Δημαράς (1983: 26-27)

παιδείας στην κατεύθυνση της εικιοσμίκευσης και του εξευρωπαϊσμού της. Νέα αντικείμενα, νέες παιδαγωγικές μέθοδοι, εξειδικευμένο διδακτικό προσωπικό, εποπτικά μέσα, δημιουργία βιβλιοθήκης ορίζουν το νέο τοπίο στο οποίο εγγράφεται το ιστορικό μάθημα.

Στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής», ο Γεδεών πιθανολογεί την πρώτη της εμφάνιση «ως χωριστό κλάδο της σειράς των εγκυκλίων σπουδαγμάτων»³⁹ στο φιλολογικό γυμνάσιο της Σμύρνης που ιδρύεται στη Σμύρνη το 1809 από προοδευτικά στοιχεία της τοπικής κοινωνίας και μετά από παρότρυνση του Κοραή. Η πόλη είναι παραδειγματική για τη διερεύνηση των κοινωνικών συγκρούσεων που προηγούνται του Αγώνα⁴⁰. Το φιλολογικό γυμνάσιο της Σμύρνης εγγράφεται εξ αρχής στην προσπάθεια της μεταρρύθμισης των ελληνόφωνων σχολείων στην προοπτική της πολιτισμικής ανανέωσης και της εθνικής αφύπνισης. Η στελέχωσή του από πρωτοπόρους Έλληνες διαφωτιστές και η ενίσχυσή του από τους εμπόρους της πόλης εντάσσει το πόνημα στην υπόθεση του *φωτισμού του γένους*. Το πρόγραμμα σπουδών, με την εισαγωγή των μαθηματικών, της χημείας, των φυσικών επιστημών, της ιστορίας και της φιλοσοφίας, την κατάργηση του Οικτώχου, του Ψαλτηριού και των Μηνιαίων, τη διδασκαλία της *σημερινής ημών γλώσσης*, τη δημιουργία εργαστηρίων κατοπτρίζει το εικιοσμικευτικό πρόσταγμα της εποχής των Φώτων. Η αντίδραση στο εγχείρημα και η σύγκρουση που εκεί αναπτύσσεται εκτός από την καταγραφή της ως μία από τις πιο βίαιες συγκρούσεις ιδεολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα που καταγράφονται στην πορεία προς την επανάσταση του 1821⁴¹ υποδηλώνει επίσης τη δυναμική της εκπαίδευσης ως χώρου ευδοκίμησης συγκρούσεων που προηγούνται και έπονται του Αγώνα.

Η ιστορία διδάσκεται εκεί, σύμφωνα με τον Γεδεών, "υπό του διδασκάλου του φιλολογικού γυμνασίου Κωνσταντίνου Οικονόμου" στον οποίον ο νέος *σχολάρχης* Κωνσταντίνος Κούμας αναθέτει τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων. Η υπόθεση αυτή δεν επαληθεύεται από την έκθεση μαθημάτων του σχολείου που δημοσιεύθηκε στον Ερμή το Λόγιο στα 1813. Η έκθεση που φέρει την υπογραφή του Κούμα και είναι το αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης "κατά το πέμπτον της συστάσεως αυτού έτους" αναφέρεται σε μελέτη κειμένων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, ανάμεσα στους οποίους ο Ηρόδοτος και όχι στο αντικείμενο της ιστορίας⁴². Συνηγορεί ωστόσο σ' αυτήν την υπόθεση, ο πρόλογος στην *Ιστορική Χρονολογία* που εκδίδεται στη Βιέννη το 1818 "μεταφρασθείσα εις χρήσιν του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου" όπως ρητά αναφέρεται από τον Κούμα. Στον πρόλογο αυτό ενυπάρχει η εννόηση της ιστορίας ως διακριτού, εικιοσμικευμένου, αντικειμένου και η αναγκαιότητα της διδασκαλίας της⁴³. Πρόκειται πιθανότατα για τη μεταβατική προς την εικιοσμικευμένη

³⁹ Γεδεών (1976: 187)

⁴⁰ Ηλιού (1986)

⁴¹ Κιτρομηλίδης (1996: 373, 448-449), Ηλιού (1986), Καράς (1977: 126-132).

⁴² Το πρόγραμμα μαθημάτων βλ. στο Σιαρβέλη-Νικολοπούλου (1993: 205-206)

⁴³ Τον πρόλογο βλ. στο Καράς (1977: 187-188)

ιστορία περίοδο κατά την οποία το διδακτικό αντικείμενο δεν έχει εισέτι συγκροτηθεί σε αφήγημα προς διδασκαλία και στηρίζεται στην παιδαγωγική του αρχαίου κειμένου. Η ίδια μεταβατική μορφή της θύραθεν ιστορίας απαντάται εξάλλου στο πρόγραμμα μαθημάτων των νεοσύστατων σχολείων της καποδιστριακής περιόδου⁴⁴. Στα περισσότερα εξ αυτών, υπονοείται μέσω της αναφοράς αρχαίων ιστοριογράφων⁴⁵. Συνακόλουθα, είναι ίσως επιστημονικά ανορθόδοξο, να ερωτηθεί το εκεί περιεχόμενο σπουδών με τα εννοιολογικά εργαλεία που διαθέτουμε σήμερα. Οι συγκεκριμένες παιδαγωγικές πρακτικές διαφεύγουν της κατανόησής μας μέσω της έννοιας του διδακτικού αντικειμένου. Το αρχαίο κείμενο επιβάλλει μεν μια ενιαία λογική ανάγνωσης, με αναφορές κατά κύριο λόγο γραμματικές και ρητορικές αλλά όσο πλησιάζουμε προς την καμπή του 18^{ου} προς τον 19^ο αιώνα, -καθώς αποκρυσταλλώνεται η στροφή προς τα *realia studia*-, και ιστορικές, γεωγραφικές, εθνολογικές και άλλες. Η διδασκαλία της ιστορίας αποτελεί στις συνθήκες του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα μέρος και αυτής της παιδαγωγικής του αρχαίου κειμένου και μ' αυτήν την έννοια καθίσταται σχετική η απουσία της στα προγράμματα σπουδών των τριών πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα.

Και στις δυο περιπτώσεις, η διδασκαλία της ιστορίας εγγράφεται στις απόπειρες μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με αιτήματα την εκκοσμίκευση, την πολιτισμική ανανέωση και την εθνική αφύπνιση μέσω της παιδείας. Συνοδεύει τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά και διακρίνεται για τις προνομιακές της σχέσεις με την ελληνική αρχαιότητα και τη φωτισμένη Ευρώπη. Αποτελεί έκφραση της αλλαγής που συντελείται σταδιακά στην ιστορική νοοτροπία των νεότερων Ελλήνων κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Αλλαγή που με αφετηρία την εκδήλωση ενδιαφέροντος για την κοσμική πλευρά του ιστορικού παρελθόντος και την ανάγκη για τη συστηματική γνώση του, τη γνωριμία με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την αναβίωση του ορθού λόγου θα καταλήξει στη διαμόρφωση νέων συλλογικών αναπαραστάσεων για το γένος των Ελλήνων και τη σχέση του με τους Αρχαίους Έλληνες⁴⁶. Η αποκοπή του γένους από το κοινό βιβλικό παρελθόν και η σύνδεση της καταγωγής του από τους Αρχαίους Έλληνες που συντελείται σταδιακά στο πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού διαμορφώνει μια νέα, νεωτερικιστική,

⁴⁴ Για τις εκθέσεις βλ. Δασκαλάκης (1968: Τα περί παιδείας)

⁴⁵ Βλ. χαρακτηριστικά την έκθεση λειτουργίας των σχολείων της Άνδρου, Γ.Α.Κ., Υπ. Παιδείας, Φ. 22, Σχολικά, 1829, αριθμ. 874 στο Δασκαλάκης (1968: 454-465). Βλ. επίσης τη σύνταξη του καταλόγου των βιβλίων που κρίνουν απαραίτητα για τα σχολεία της χώρας οι Κωνσταντάς, Γεννάδειος και Βενθύλος κατόπιν ανάθεσης της Γραμματείας επί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως και των Εκκλησιαστικών. Γ.Α.Κ., Υπ. Παιδείας, Φ. 21, 1829, αριθμ. 253, Δασκαλάκης (1968: 482-484). Ακόμα τη συνοπτική έκθεση του Κοικιώνη για τα σχολεία της Πελοποννήσου, το 1831: "εις τα πλειονότερα Ελληνικά σχολεία της Πελοποννήσου παραδίδονται οι κλασικοί συγγραφείς των Ελλήνων", σ. 1594

⁴⁶ Βλ. Κητρομηλίδης (1996)

εικιοσμικευμένη έννοια του ιστορικού χρόνου. Στο εσωτερικό της διαπιστώνονται κατηγορίες και ιδιότητες που είτε αποτελούν νέες συλλήψεις είτε αναπραγματεύσεις παλαιότερων. Μια πρώτη διαπίστωση αναφορικά με τις παλαιότερες κατηγορίες του χρόνου είναι η διατήρηση της γραμμικότητάς του. Ο χρόνος παραμένει γραμμικός, όπως αυτός της ιερής ιστορίας, από μονογραμμικός γίνεται ωστόσο εν δυνάμει *πολύγραμμος* καθώς επιτρέπει να αναπτύσσονται εντός του αφηγήσεις που δεν συμψηφίζονται σε μια ενιαία πορεία του ανθρωπίνου γένους. Οι αφηγήσεις αυτές διασπούν την ενότητα μιας προκαθορισμένης και ολιστικής πορείας εξέλιξης του γένους των ανθρώπων και εισάγουν τις έννοιες του χωροχρόνου και της εγκόσμιας αιτιότητας. Το χριστιανικό γένος με αρχή, μέση και τέλος διασπάται σε έθνη των οποίων η εξέλιξη δεν είναι κοινή και εξηγείται στη βάση ανθρωπίνων πράξεων, θεσμών, κινήσεων, σκέψεων που διαφέρουν στο χωροχρόνο και συνιστούν διαφορετικές εξηγηματικές στρατηγικές. Η ανθρώπινη αυτή δράση παραμένει στην αρχή εγκλωβισμένη σε μια ερμηνεία ατομικότητας που καθορίζεται, από τη λογική, το πάθος, την επιθυμία του ανθρωπίνου όντος και σπάνια από την ανάλυση των κοινωνικών δομών. Όπως όμως και αν ορίζεται, μετακινεί την ιστορική θεώρηση από την ερμηνεία των θεϊκών ενδείξεων στην ιστορική εξήγηση που στηρίζεται σε ντοκουμέντα.

Μια δεύτερη διαπίστωση, αφορά στην αφετηρία του χρόνου της ιστορίας και στην περιοδολόγησή του. Στο πλαίσιο της διαφωτιστικής ιστορικής σκέψης, ο πολιτισμός ανάγεται σε βασική κατηγορία ιστορικής ανάλυσης. Διέπει το χρόνο της ιστορίας, τη σύλληψη της αρχής του, την κατάτμησή του σε περιόδους, την αξιολόγησή του. Η αναζήτηση της αρχής του χρόνου της ιστορίας συνδέεται συνακόλουθα με ένα κατεξοχήν πολιτισμικό φαινόμενο, την εμφάνιση της γραφής που θεωρείται ταυτόχρονα και η εγγύηση της αντικειμενικής ιστορικής ανάπλασης⁴⁷. Ο χρόνος της θύραθεν ιστορίας, στις διάφορες εκδοχές της αναζητά την αφετηρία του όχι στη δημιουργία του κόσμου, ακόμα και αν αναγκάζεται ή επιλέγει να συνδιαλέγεται με την κοσμογονία, αλλά στον εγγράμματο πολιτισμό της αρχαιότητας. Με το ίδιο κριτήριο τον περιοδολογεί: αρχαίοι, μέσοι και νεότεροι χρόνοι. Ο 5^{ος} αιώνας μ. Χ., η κατάρρευση της δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και το τέλος του πολιτισμού της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας κλείνει την Αρχαία Ιστορία. Ο 15^{ος} αιώνας, η διάδοση της παιδείας, η εφεύρεση της τυπογραφίας, οι ανακαλύψεις, η επιστροφή του πολιτισμού ανοίγει τη νεότερη. Η επιλογή των περιοδολογικών τομών δεν είναι αναμφίβολα ουδέτερη και κενή συνδηλώσεων. Στο ενδιάμεσο των χρόνων του πολιτισμού είναι οι περίφημοι Μέσοι - σκοτεινοί- Χρόνοι, οι "tenebrae" του Πετράρχη⁴⁸. Η πολιτισμική σημείωση των χρόνων της εικιοσμικευμένης ιστορίας είναι πολυσχιδής. Φέρει την

⁴⁷ Σε αρκετά εγχειρίδια του 19^{ου} αι. υπάρχει το ερώτημα: Ενδεικτικά "Πόθεν κυρίως άρχεται η αξιόπιστος ιστορία;" "Από της ευρέσεως της γραφής" ΣΙΜ (1863)

⁴⁸ η χρήση του όρου σκοτεινοί αιώνες ακόμα και σε εγχειρίδια στα οποία ενυπάρχει η χριστιανική ιστορική λογική. "Η μέση περιλαμβάνει τους σκοτεινούς αιώνες" Δάρβαρις (1817: 4). Για την επινόηση της έννοιας των Μέσων Χρόνων βλ. Gunther (1995: 71-86)

αναγωγή της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας σε αξία, την ταύτιση των μεσαιωνικών χρόνων - που είναι ταυτόχρονα και η εποχή της επικράτησης του χριστιανισμού- με το σκοταδισμό και προσβλέπει με αισιοδοξία στο μέλλον. Η ελληνική ιστορία που διαμορφώνεται υπό την επίδραση των διαφωτιστικών ιδεών αποδεχόμενη την νεωτεριστική περιοδολόγηση αντιμετωπίζει και τις συνδηλώσεις της. Στην περίπτωση της, οι συνδηλώσεις αυτές συνηγορούν για το γένος των Ελλήνων. Ο πολιτισμός ως "άθροισμα της προκοπής και της παιδείας όλων των μερικών προσώπων, τα οποία συναποτελούν το έθνος" συνδέεται με την πολιτεία και την ελευθερία⁴⁹. Στο πλαίσιο της πολιτισμικής πολυγραμμής του χρόνου, αναδεικνύονται ως ιστορικά έθνη, αυτά τα οποία "συνήργησαν εις την καθολικήν προκοπήν και παιδείαν της ανθρωπότητος"⁵⁰. Οι Αρχαίοι Έλληνες ανήκουν δικαιοματικά σ' αυτήν την πρωτοπορία. Τη θέση τους στην ιστορία των ανθρώπων, στη γενική, όπως αποκαλείται για τα σχολεία, ιστορία, κατοχυρώνει η ακτινοβολία του πολιτισμού τους⁵¹.

Η ιερά ιστορία

Την ίδια εποχή, το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αι., εμφανίζεται στο χώρο της ελληνόφωνης εκπαίδευσης και η ιερά ιστορία. Αποτελεί παραπληρωματικό και συνάμα εξελικτικό σχήμα της κατήχησης⁵² που εισάγεται ως σχολικό μάθημα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση των ευρωπαϊκών κρατών κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αι. και γενικεύεται μεσουρανούντος του

⁴⁹ Κούμας (1830: 3)

⁵⁰ Στο ίδιο

⁵¹ Για τη συνολική οπτική θέασης των αρχαίων ελληνικών χρόνων στη διαφωτιστική ιστορική σκέψη Βλ Κιτρομηλίδης (1996: 83-130)

⁵² Τα πρώτα εγχειρίδια κατήχησης, με τη μορφή που τα γνωρίζει ο σύγχρονος κόσμος, εμφανίζονται το 16^ο αιώνα στο πλαίσιο της θρησκευτικής μεταρρύθμισης με στόχο την απευθείας επικοινωνία των πιστών με το θείο λόγο των ιερών γραφών. Η αρχή γίνεται από τον Λουθήρο. Εκδίδει στα 1529, δύο εγχειρίδια κατήχησης, τη Μεγάλη Κατήχηση και μια επιτομή αυτής με τον τίτλο Μικρή Κατήχηση (Helmreich (1959: 8-13). Ακολουθεί ο Καλβίνος. Η απήχηση των εγχειριδίων του Λουθήρου και η εξάπλωσή τους προκαλεί τη σπουδή της καθολικής εκκλησίας για την έκδοση ίδιων εγχειριδίων. Στα 1566, εκδίδεται, μετά από απόφαση της Συνόδου στο Τριδέντο (1546), το πρώτο επίσημο εγχειρίδιο της εκκλησίας της Ρώμης με τον τίτλο Ρωμαϊκή Κατήχηση και απευθύνεται στους ιερείς για να τους καθοδηγήσει με ασφαλή τρόπο στην κατήχηση των παιδιών. Στο τέλος του 16^{ου} αιώνα, η κατήχηση ως διδαχή των πιστών θεσμοποιείται από την εκκλησία της Ρώμης, απευθύνεται στα παιδιά και ασκείται στις ενορίες. Βλ. Germain (1972: 28-91). Ο χώρος της ορθοδοξίας, ακολουθεί. Οι πρώτες αναφορές οδηγούν σε μεταφράσεις όπως αυτή του Καλβίνου (1551, 1565, 1628), σε παραλλαγές καθολικών εγχειριδίων κατήχησης, όπως αυτές του καρδινάλιου Βαλερμίνου (1602, 1633,1637,1715) και στην Κατήχηση του Βογίλα, ηγούμενου της Λαύρας του Κιέβου, που συγγράφεται στα λατινικά (1667). Για την τελευταία βλ. Κογκούλης (2000: 113). Η πιο διαδεδομένη στο χώρο της ορθόδοξης εκκλησίας Κατήχηση είναι του Πλάτωνος Μόσχας που συγγράφεται στα ρωσικά το 1765 και μεταφράζεται στα λατινικά και στα γερμανικά. Στα ελληνικά την μεταφράζει από τα γερμανικά ο Κοραής. Βλ. παρακάτω υποσημείωση 59.

αιώνα των φώτων⁵³. Στον ελληνόγλωσσο χώρο, το πρώτο έντυπο εγχειρίδιο κατήχησης συγγράφεται από τον Νικόλαο Βούλγαρη για την εξέταση "των χειροτονουμένων" και εκδίδεται στη Βενετία το πρώτον στα 1678⁵⁴. Στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, παραλλαγμένες αντιγραφές του παραπάνω εγχειριδίου, χρησιμεύουν ενίοτε και για το θρησκευτικό γραμματισμό των παιδιών. Τα εγχειρίδια κατήχησης που απευθύνονται ειδικά στα ελληνικά πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια σχολεία αναμένουν ωστόσο το τέλος του 18^{ου} ή και τον 19^ο αιώνα⁵⁵.

Τα κλασικά εγχειρίδια κατήχησης δεν περιλαμβάνουν έως το τέλος του 17^{ου} αιώνα στοιχεία ιστορίας. Η αρχή γίνεται στα 1683 με την έκδοση της "Ιστορικής κατήχησης" του Claude Fleury⁵⁶. Τα εγχειρίδια κάνουν 478 εκδόσεις κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και μεταφράζονται στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Δημιουργούν σχολή. Στον πυρήνα της, βρίσκεται η επιλογή της ιστορίας ως οχήματος για τη χριστιανική διδασκαλία. "Είναι μέσω των γεγονότων που αποκαλύχθηκε ο Θεός" υποστηρίζει ο Fleury, και "πρέπει δια της αφήγησης τους να διδάσκονται οι πιστοί"⁵⁷. "Τα γεγονότα θα ήταν πολύ περισσότερο αναγνώσιμα και ευχάριστα, αν γίνονταν το αντικείμενο συνεχούς αφήγησης, στη φυσική τους διαδοχή".

Στον ελληνόγλωσσο εκδοτικό χώρο, η πρώτη έκδοση που μας παραπέμπει σ' αυτήν μία σύνοψη ιεράς ιστορίας και κατήχησης που μεταφράζει ο Αδαμάντιος Κοραής προς "χρήσιν των κοινών σχολείων του ελληνικού γένους". Το εγχειρίδιο εκδίδεται το πρώτον στη Βενετία στα 1783, αφιερώνεται στον οικουμενικό πατριάρχη Γαβριήλ και προλογίζεται εκτενώς από τον ίδιο τον Κοραή. Στον εκτενή αυτό πρόλογο⁵⁸, ο Κοραής αναφέρεται στις πηγές του. Για την μεν σύνοψη της ιεράς ιστορίας χρησιμοποιεί γαλλικό πρωτότυπο, για τη δε σύνοψη της κατήχησης στηρίζεται στην Ορθόδοξη Διδασκαλία του μητροπολίτη της Μόσχας Πλάτωνα, τη μετάφραση της οποίας έχει εκπονήσει ο ίδιος από τα γερμανικά ένα χρόνο πριν και η οποία συνεχίζει να εκδίδεται

⁵³ Βλ. Brodeur & Caulier (1997), Plongeron (1986: 435-455).

⁵⁴ Βούλγαρις (1678, 1681. 1818 & 1852). Βλ. και Προπαιδείας Επιτροπή Σύνοψις (1830)

⁵⁵ Όπως μας πληροφορεί η επί της προπαιδείας επιτροπή όταν αποφασίζει να "συστηθή εις αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ως χωριστός κλάδος, και το της Χριστιανικής διδασκαλίας ή της Ιεράς Κατηχήσεως μάθημα". Για τις ανάγκες του μαθήματος αυτού "μη ευρίσκουσα καμμίαν των εις την γλώσσαν μας Κατηχήσεων ανάλογον της ηλικίας των αλληλοδιδασκόμενων, ουδ' ηρμοσμένην προς την μέθοδον, ηναγκάσθη να συντάξη την παρούσαν". Προπαιδείας Επιτροπή Σύνοψις (1830: 1-3).

⁵⁶ Προσωπικός φίλος του Bossuet και του Fénelon. *Catéchisme historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne par Monsieur l'Abbé Fleury*. Βλ. Germain (1972: 93-94)

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 94-95.

⁵⁸ στον οποίο η γνώση των νόμων του Θεού καθίσταται απαραίτητη για την κατανόηση του χριστιανικού κόσμου, όπως απαραίτητη ήταν για τον ρωμαίο πολίτη η γνώση των ρωμαϊκών νόμων. Κοραής (1783: θ', ιθ'- κ')

προς χρήση των σχολείων έως και το 1884⁵⁹. Η *Σύνοψις της ιερής ιστορίας και της κατηχήσεως* του Κοραή επανειδίκεται με τροποποιήσεις σταθερά έως και τη δεκαετία του 1860 προς χρήση της ελληνικής νεολαίας και των σχολείων⁶⁰. Το δημοφιλές αυτό εγχειρίδιο συναγωνίζονται λοιπές μεταφράσεις ιερής ιστορίας από τα ρωσικά⁶¹.

Το παρελθόν του χρόνου της ιερής ιστορίας

Η πρώτη όψη που εμφανίζει η ιερή ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία του 19^{ου} αιώνα είναι η κατανομή της σε δυο επί μέρους ιστορίες: την ιστορία της Παλαιάς και την ιστορία της Καινής Διαθήκης. Η σύλληψη ανάγεται στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους⁶². Καθώς ο χριστιανισμός οργανώνεται και απλώνεται στη ρωμαϊκή επικράτεια και το ρωμαϊκό κράτος καταργεί τους φραγμούς για την επικράτησή του, η διευθέτηση του παρελθόντος συνιστά για τους χριστιανούς καθοριστικό για την ολοκλήρωση της κοσμοθεωρίας τους ζητούμενο. Η δική τους ιστορία, η χριστιανική εκδοχή της ιστορίας όφειλε να λύσει δύσκολα στο πλαίσιο της ιστορικής νοοτροπίας της εποχής της ύστερης αρχαιότητας ερωτήματα: να έχει πανανθρώπινο χαρακτήρα συμβατό με το μήνυμα του Ευαγγελίου, να μορφοποιήσει το όλο παρελθόν της ανθρωπότητας και να το εξηγήσει ως θεϊκό έργο, να του δώσει αρχή, μέση και τέλος σύμφωνα με τις γραφές, να το χρονολογήσει, να χειρισθεί το εσχατολογικό μήνυμα του χριστιανισμού και το τέλος του επίγειου κόσμου, να διευθετήσει εν τέλει *την ιστορία του κόσμου τούτου* ως επεισόδιο μιας ιστορίας που όχι μόνον δεν εξαρτάται από τους ίδιους τους ανθρώπους αλλά προϋπήρχε και θα συνεχίσει να υφίσταται μετά κόσμον. Η απάντηση αυτών και άλλων ερωτημάτων που οι γραφές και οι καιροί έθεταν, απαιτούσε μια νέα σύλληψη του χρόνου και την οργάνωσή του σε νέες κατηγορίες, μια νέα εν τέλει διευθέτηση του παρελθόντος, ικανή να χειρισθεί τα ζητήματα που συσώρευαν τα χρόνια της αβεβαιότητας του 4^{ου} και 5^{ου} μ. Χ αιώνα και νομιμοποιητική για το χριστιανισμό τα δύσκολα χρόνια της αντιπαράθεσής του με την παλαιά θρησκεία των ειδώλων⁶³. Η σύνδεση σε γραμμή συνέχειας Παλαιάς και Νέας Διαθήκης επιτυγχάνει μια καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση της

⁵⁹ Παραθέτω με τη σειρά τις εκδόσεις όπως προκύπτουν από την εδώ έρευνα: Λειψία 1782, Κέρκυρα 1827, Μουνηχία 1834, Κωνσταντινούπολη 1835, Αθήνα 1836, Αθήνα 1851, 1864 & 1884. Στην ίδια μετάφραση στηρίζεται και η Κατήχηση του Κωνσταντίνου Οικονόμου που εκδίδεται στη Βιέννη στα 1813 προς χρήση του Φιλολογικού γυμνασίου Σμύρνης. Βλ. Οικονόμου (1813: ε)

⁶⁰ Με βάση την εδώ έρευνα: Βενετία 1783 & 1834, Αθήνα 1837, Αθήνα 1838, Ερμούπολη 1844, Ερμούπολη 1854, Αθήνα 1855, Αθήνα 1860, Αθήνα 1864.

⁶¹ Του Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως (1800 & 1803), του Αλεξάνδρου Ιεροδιακόνου του Λασκάρως (1856)

⁶² Διαμορφώνεται στο έργο των Ευαγγελιστών και των Απολογητών του χριστιανισμού στο τέλος του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα. Η προσπάθεια απόδειξης της ιστορικής υπεροχής του χριστιανισμού στο χρόνο συνιστά και την αφετηρία για την προσέγγιση της έννοιας του χρόνου στη χριστιανική σκέψη του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα.

⁶³ Για την εποχή βλ. Dodds (1995)

ιστορικής νοοτροπίας σύνδεση ανάμεσα στην ιστορία των πρώτων χριστιανών που είναι συνδεδεμένη με το έργο του Ιησού Χριστού επί της γης, το έργο των αποστόλων και τους διωγμούς εναντίον τους με ένα προϋπάρχον σχέδιο της σωτηρίας του ανθρωπίνου γένους έτσι όπως αυτό διαβάζεται μέσα από τη συγκεκριμένη ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης⁶⁴. Η χριστολογική αυτή ερμηνεία της βιβλικής ιστορίας αξιοποιεί τον πλούτο των γεγονότων και των νοημάτων της Παλαιάς Διαθήκης για να επενδύσει ιστορικά το χριστιανισμό, να του αποδώσει ιστορία, μια ιστορία που επιτρέπει την αναγνωσιμότητα της δημιουργίας του κόσμου όσο και της εξέλιξής του ως θεϊκά έργα. Η γέννηση του Χριστού και το έργο του επί της γης, το περιεχόμενο της Καινής Διαθήκης, αποτελεί τη συνέχεια του θεϊκού σχεδίου για την πορεία του ανθρωπίνου γένους, το ορόσημο της σωτηρίας και ταυτόχρονα το κέντρο της ιστορίας⁶⁵. Η ανθρωπότητα αποκτά μια ενιαία ιστορία⁶⁶, με αφετηρία τη δημιουργία του κόσμου, κέντρο της τη γέννηση του Χριστού και τέλος της τη Δευτέρα Παρουσία. Η συνέχεια αυτής της μονογραμμικής για το ανθρώπινο γένος ιστορικής πορείας συνυφαίνεται με την καθολική αναγνώριση του Θεού Λόγου που μετέχει εξ αρχής στο έργο της δημιουργίας του κόσμου από τον Πατέρα.

Είναι ίσως περιττό να υπογραμμίσουμε ότι η διάκριση σε προ Χριστού και μετά Χριστόν εποχή είναι μια φορτισμένη ιδεολογικά διάκριση. Οι μετά Χριστόν χρόνοι θεωρούνται η εποχή της χάριτος και εξ ορισμού υπερέχουν της εποχής της λατρείας των ειδώλων και της πολυθεΐας. Όταν οι χριστιανοί χρειάστηκε, στο πλαίσιο της διαμάχης τους με τους εθνικούς, να το αποδείξουν κατέληξαν τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες στην απαξίωση του προχριστιανικού ελληνορωμαϊκού πολιτισμού ή και στην ταύτισή του με τη βαρβαρότητα⁶⁷. Τα κρίσιμα χρόνια της αντιπαράθεσης ιερών και θύραθεν γραμμάτων του τέλους του ελληνικού 18^{ου} αιώνα και στη διάρκεια του 19^{ου}, τα απολογητικά επιχειρήματα εναντίον της προγονικής σοφίας ανασύρονται με οξύτητα.

"Πριν κτισθή ο κόσμος της χάριτος, ήγουν η Εκκλησία του Χριστού, πριν αρχίση η πίστις και η ορθοδοξία, τι ήτο; Χάος ασεβείας, άβυσσος απωλείας, ουδέν δικαιοσύνης και αγιότητος...Ποίος εφοβείτο να

⁶⁴ Καρπόζηλος (1997: 28)

⁶⁵ Δάρβαρις (1882: 10-11)

⁶⁶ Τα έθνη επίσης. "Ερ. Ποίοι ήσαν οι τρεις υιοί του Νώε; Απ. Οι τρεις θιοί του Νώε λησαν ο Σημ, ο Χαμ, και ο Ιάφεθ: και από τούτους τους τρεις κατάγονται όλα τα έθνη του Κόσμου, καθώς φαίνεται εις το δέκατον Κεφάλαιον της Γενέσεως. Ερ. Πού κατώκησαν οι Απόγονοι των τριών υιών του Νώε; Απ. Οι Απόγονοι του Σημ κατώκησαν οι περισσότεροι εις την Ασίαν, οι Απόγονοι του Χαμ εις την Αφρικήν, και οι Απόγονοι του Ιάφεθ εις την Ευρώπην" Κοραή Σύνοψις της Ιεράς Ιστορίας και Κατηχήσεως (1834: 39-40)

⁶⁷ Ορόσιος, "Επτά βιβλία Ιστορίας εναντίον των Παγανιστών". Βλ προλεγόμενα στο Carbonell & Walch (1994: 49-50)

φρονέυση, ποίος εντρέπετο να πορνεύση ή να μοιχεύση, αν προσκυνούντο θεοί αιμοβόροι, ωσάν ο Άρης και ο Ηρακλής..."⁶⁸

Η "προχριστιανική άβυσσος" συνιστά επίσης το βασικό επιχείρημα για να τεκμηριώσει τη διαφθορά του ανθρώπου.

Ερ. Δύναται ο άνθρωπος να λατρεύση τον Θεόν εξ ιδίας αυτού δυνάμεως;

Απ. Ο άνθρωπος είναι τόσο διεφθαρμένος, ώστε όχι μόνον δεν δύναται να λατρεύση τον Θεόν, αλλ' εξ εναντίας φαίνεται ακάθαρτος ενώπιον του Θεού, ως παραβάτης του νόμου του.

Ερ. Πόθεν έχεις να δείξεις ότι ο άνθρωπος είναι διεφθαρμένος;

Απ. Πρώτον απ' αυτά τα συγγράμματα των Εθνικών, εις τα οποία οι Συγγραφείς κατηγορούσι τους ανθρώπους δια διαφόρους κακίας. Δεύτερον από την Ειδωλολατρείαν εις την οποία έπεσεν όλος σχεδόν ο κόσμος, λατρεύοντες, ως Θεούς, τα κτίσματα"⁶⁹

Η χρονολόγηση του παρελθόντος χρόνου

Η σύζευξη σε γραμμή συνέχειας της Παλαιάς με την Καινή Διαθήκη αποτελεί ήδη μια πρώτη σύλληψη του ιστορικού χρόνου της ιεράς ιστορίας που διδάσκειται στην ελληνική εκπαίδευση. Ο χρόνος αυτός δεν ήταν αρχικά χρονολογημένος, υπολειπόταν έτσι τόσο ως προς την αναγνωσιμότητά του, όσο και ως προς την απόδειξη της αρχαιότητάς του σε σχέση με τον μη χριστιανικό χρόνο, τον χρόνο των αρχαίων λαών που λάτρευαν τα είδωλα.

Ενώ η χρονολόγηση του χριστιανικού χρόνου επιτυγχάνεται με την αξιοποίηση της προχριστιανικής χρονολογίας και ιστορίας⁷⁰ διασώζεται στη

⁶⁸ Μηνιάτης (1837: 77-78) "Διαφθορά των αρχαίων εθνικών", *Αποθήκη των Ωφελίμων γνώσεων* (1837: 77-78)

⁶⁹ Κοραή Σύνοψις της Ιεράς Ιστορίας και της Κατηχήσεως (1838: 39)

⁷⁰ Η πρώτη εγγραφή της σύλληψης αυτής τοποθετείται τον 3^ο μ. Χ. αιώνα, όταν στη *Χρονογραφία* του ο Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός (160/180-240 μ. Χ.) από την Παλαιστίνη επιχειρεί να αποδείξει ότι η ιστορία των Εβραίων είναι κατά πολύ αρχαιότερη από την ιστορία των Ελλήνων και άλλων λαών. Αξιοποιώντας προχριστιανικούς -ανατολικούς, ελληνικούς, ρωμαϊκούς- μύθους, ιστορίες και χρονολογίες και εντάσσοντάς τα σε ένα ιουδαϊκό-χριστιανικό χρονολογικό πλαίσιο αναφοράς, διαιρεί την παγκόσμια ιστορία σε έξι χιλιετίες με βάση το σχήμα της δημιουργίας του κόσμου σε έξι ημέρες και τοποθετεί χρονολογικά τη γέννηση του Χριστού στο μέσον της τελευταίας χιλιετίας, στο έτος 5.500 από τη δημιουργία του κόσμου. Με βάση τις χριστιανικές απόψεις της εποχής για τη χιλιετή βασιλεία του Θεού επί της γης αποφάνθηκε επίσης για τη συντέλεια του κόσμου στο τέλος της 6^{ης} χιλιετίας Βλ. Καρπόζηλος (1997: 51), Breisach (1994: 81). Τη σύλληψη αυτή επεξεργάζεται και ολοκληρώνει εντάσσοντάς την στο συνολικό μήνυμα του Ευαγγελίου και στην ιστορική πραγματικότητα των αρχών του 4^{ου} μ. Χ αιώνα, ο Ευσέβιος Καισαρείας (260/265 - 340). Γεννημένος στην Παλαιστίνη και διαμορφωμένος την περίοδο των τελευταίων διωγμών κατά των χριστιανών, την εποχή της ανεξίθρησσίας και τον καιρό της επικράτησης του χριστιανισμού, ο "χριστιανός Ηρόδοτος" αξιοποιεί το υπάρχον ιστορικό κεφάλαιο της εποχής του, προχριστιανικό, χριστιανικό και εθνικό και το ανασυνθέτει στα ελληνικά. Στο χρονικό του, με αφετηρία τον Αβραάμ -τον οποίο τοποθετεί ταυτόχρονα με το βασιλιά των Ασσυρίων Νίνο 2016 χρόνια μετά τη Δημιουργία του κόσμου-, συγχρονίζει

μακρά διάρκεια του μεσαιωνικού χρόνου ως ηγεμονικό χρονολογικό πλαίσιο αναφοράς. Αν και παρουσιάζει στη συνέχεια σοβαρές χρονολογικές αποκλίσεις, - φθάνουν ακόμα και σε διαφορές 1525 ετών για τη γέννηση του Χριστού⁷¹, η χρονολόγηση επιβιώνει στις διάφορες εκδοχές της ιερής ιστορίας που διδάσκεται στα δυτικά σχολεία του 19^{ου} αιώνα, αποδίδοντας στο ιερό περιεχόμενο μια ιστορική επιφάνεια με την οποία συνδιαλέγεται η θύραθεν ιστορία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ηγεμονίας του χριστιανικού χρόνου αποτελεί η αναγωγή της Αγίας Γραφής σε μοναδικό ασφαλές χρονολογικό πλαίσιο αναφοράς έως και τη γέννηση του Χριστού. Το παρακάτω απόσπασμα από την επιτομή γενικής ιστορίας που συγγράφεται για τα γαλλικά σχολεία και μεταφράζεται στα 1818 από τον Αθανάσιο Σταγειριτή για τα ελληνικά σχολεία μας βεβαιώνει ότι:

"[Η ιερή ιστορία] Ονομάζεται σε αγία γραφή, επειδή εγγράφη υπό πνευματοφόρων ανδρών και αυτή εστίν η ίδια ιστορία των Εβραίων και αυτή δε η ιστορία, ούσα η αρχαιοτάτη πάντων, είναι η μόνη βάσις όλων των ιστορικών ημών γνώσεων και επειδή αι ιστορίαι των διαφόρων αρχαίων εθνών, εισίν ατελείς, μυθώδεις, και εις πολλά μέρη, δεν έχουσιν ουδενός βαθμού βεβαιότητα, ειμή εις όσα συμφωνούσι μετά της αγίας γραφής και μεταξύ των 4004 χρόνων, των αποκτίσεως κόσμου, μέχρι της γεννήσεως του Ιησού Χριστού, εισί σχεδόν 3500 χρόνοι, εν οίς όλα τα των περιφημοτέρων εθνών συμβεβηκότα, δεν αποδεικνύονται άλλως, ειμή δια της αγίας γραφής."⁷²

"Μόνο το γένος των Ιουδαίων διετήρησε τα αρχαία αυτού χρονικά και εκ τούτων εξάγουσι τα πολιτισμένα έθνη την χρονολογίαν"

τη βιβλική παράδοση με την ιστορία των λαών της αρχαιότητας αντιστοιχίζοντας τις μορφές και τα δρώμενα της Παλαιάς Διαθήκης με την ιστορία των αρχαίων λαών, Ασσυρίων, Αιγυπτίων, Ελλήνων, Ρωμαίων έως την ενοποίηση του κόσμου της Μεσογείου από τη Ρώμη και τον χριστιανισμό. Με βάση τους υπολογισμούς του, η γέννηση του Χριστού τοποθετείται στο έτος 5198 από τους πρωτόπλαστους Βλ. Kelley (1998: 85), Momigliano (1992: 162) Carbonell & Walch (1994: 45) Breisach (1994: 81-82)

⁷¹ Σημαντικές διαφορές διαπιστώνονται στη χρονολόγηση ανάμεσα στις ιερές ιστορίες που διδάσκονται στα ελληνικά σχολεία στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τόσο εντός όσο και εκτός ελληνικών συνόρων. Ένα διαδεδομένο στο πλαίσιο της ανατολικής εκκλησίας χρονολογικό σχήμα που έχει προκύψει από ρωσικές μεταφράσεις διδάσκει ότι: 2262 έτη πέρασαν από κτίσεως κόσμου έως τον κατακλυσμό, 2640 έτη από τον κατακλυσμό έως την αιχμαλωσία εν Βαβυλώνι και 606 έτη από την αιχμαλωσία έως τη Γέννηση του Χριστού. Η άθροιση τοποθετεί τη γέννηση του Χριστού στο 5508 έτος από τη δημιουργία του κόσμου. Βλ. εγχειρίδια Δάρβραρις (1800), Λάσκαρις (1856), Αντωνιάδης (1808). Αντίθετα, η δυτική εκδοχή της ιερής ιστορίας διδάσκει τη γέννηση του Χριστού γύρω στο έτος 4000 από τη δημιουργία του κόσμου. Στο ίδιο (3983 έτη) και Domairon (1812)

⁷² Domairon (1812: 3).

βεβαιώνει στο μέσον του 19^{ου} αιώνα ο Γεώργιος Πεντάδης Δάρβαρης⁷³. Μορφές και δρώμενα των αρχαίων πολιτισμών αποκτούν ιστορικότητα δια της αντιστοιχησης τους με βιβλικά φαινόμενα. Στην χρονολογική επιτομή της γενικής ιστορίας που μεταφράζει ο Λάμπρος Αντωνιάδης από τα γαλλικά, του ηγεμονικού χριστιανικού κανόνα δεν διαφεύγει ούτε ο Όμηρος.

"Επί της βασιλείας Σολομώντος, πιστεύουσιν, ότι ήκμαζεν ο Όμηρος εν τη Ελλάδι, περίφημος ποιητής δια τα ασύγκριτα δύο του ποιήματα"⁷⁴

η περιοδολόγηση

Η χρονολογημένη δομή του χριστιανικού χρόνου κατανέμεται σε περιόδους ακολουθώντας βιβλικές προφητείες και χρησμούς των γραφών. Η ιερά περιοδολόγηση, όπως και κάθε περιοδολόγηση, είναι πλούσια σε σημασιόμενα, καθώς στο περιοδολογικό σχήμα εγγράφονται καθοριστικές για τη ροή της ιστορικής εξέλιξης ερμηνείες. Στην περίπτωση της ιεράς ιστορίας, η περιοδολόγηση οφείλει να αποτυπώσει τη βούληση του Κυρίου στα επίγεια πράγματα. Προσφιλέσ σχήμα⁷⁵ είναι η ιδέα των επίγειων βασιλείων, τεσσάρων σύμφωνα με την προφητεία του Δανιήλ ή έξι σύμφωνα με την αρχή της δημιουργίας του κόσμου σε έξι ημέρες. Βαβυλώνιοι, Ασσύριοι, Μήδοι, Πέρσες, Φοίνικες, Αιγύπτιοι, Τρώες, Έλληνες, Μακεδόνες συνωστίζονται με τους Ισραηλίτες που αποτελούν τον εκλεκτό του Θεού λαό και τους Ρωμαίους, των οποίων η θέση παραμένει ακλόνητη, να αναγνωρισθούν σε μια διαδοχή του χρόνου που αποτυπώνει το θείκό σχέδιο για τη μετάβαση της εγκόσμιας εξουσίας στην κατεύθυνση της σωτηρίας του ανθρώπου. "Κατ' αρχήν, αυτές οι αυτοκρατορίες", όπως έχει διδάξει ο Bossuet⁷⁶, "έχουν εν πολλοίς μια αναγκαστική σύνδεση με την ιστορία του λαού του Θεού. Ο Θεός χρησιμοποίησε τους Ασσύριους και τους Βαβυλώνιους για να τιμωρήσει το λαό του, τους Πέρσες για να τον αποικαστήσει, τον Αλέξανδρο και τους πρώτους διαδόχους του για να τον προστατεύσει, τον Αντίοχο και τους διαδόχους του για να τον δοκιμάσει, τους Ρωμαίους για να υποστηρίξει την ελευθερία του απέναντι στους βασιλείς της Συρίας, οι οποίοι δεν σκέπτονταν παρά την καταστροφή του"

Η χριστιανοκεντρική αυτή περιοδολόγηση της ιστορίας των αρχαίων λαών επιβάλλει κανόνες όχι μόνον για τη διευθέτηση του παρελθόντος των λαών της αρχαιότητας αλλά και στην ανάπλαση της προχριστιανικής ιστορίας των

⁷³ Δάρβαρις (1842: 22)

⁷⁴ Αντωνιάδης (1808).

⁷⁵ Ένα δεύτερο περιοδολογικό σχήμα της ιεράς ιστορίας που πηγάζει από τον Άγιο Αυγουστίνο, ακολουθεί τον νόμο. Η πρώτη περίοδος είναι η του Φυσικού Νόμου, από τον Αδάμ έως το Μωσλή, η δεύτερη η του γραπτού νόμου από του Μωσέως έως τον Ιησού και η τρίτη η του νόμου της χάριτος από τον Ιησού έως τα καθ' ημάς. Βλ. γι' αυτό Αντωνιάδης (1808). Τρίτο κατά σειράν περιοδολογικό σχήμα είναι αυτό που ακολουθεί τις ηλικίες του ανθρώπου.

⁷⁶ Bossuet Discours sur l'histoire universelle, 1681. Βλ. Carbonell & Walsh (1994: 89).

σύγχρονων ευρωπαϊκών λαών. Οι λαοί οι οποίοι καταφθάνουν στη γηραιά ήπειρο και εκχριστιανίζονται, για να υπάρξουν ιστορικά οφείλουν να ενταχθούν στο χριστιανικό χρόνο δια της συσχέτισης τους με το υπάρχον οικοδόμημα. Η συσχέτιση επιτρέπει την ιστορική τους αναγνώριση και την πολιτιστική τους αναβάθμιση καθώς ο χριστιανισμός ταυτίζεται ιστορικά με τον πολιτισμό και ο υπόλοιπος κόσμος με τη βαρβαρότητα.

Ο πιο ασφαλής τρόπος ένταξης του προχριστιανικού παρελθόντος του έθνους στο περιοδολογικό σχήμα της ιερής ιστορίας είναι η σύνδεσή του με την προνοιακή ελεγεΐα. Ο πολυθεϊσμός των Αρχαίων Ελλήνων συνιστά τα πρώτα χρόνια, όπως είδαμε, τροχοπέδη για την απόδειξη μιας άνωθεν επιλογής ανάπτυξης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Τα διαθέσιμα στο πλαίσιο της ιερής ιστορίας νοητικά σχήματα παραπέμπουν είτε στην τιμωρία είτε στην επιβράβευση. Με βάση την πρώτη επιλογή, το δωδεκάθεο θεωρείται υπεύθυνο για την πτώση της Παλαιάς Ελλάδος. Με βάση τη δεύτερη, η οποία αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1840 και εξής οι Έλληνες -στο διάστημα που "το μικρόν γένος των Ιουδαίων" διαφύλασσε την αληθινή πίστη προετοιμάζοντας την έλευσιν του Σωτήρα- επεξεργάζοντο "τα θαυμαστά αριστουργήματα της φιλοσοφίας, της πολιτικής, της ανδρείας και γενικώς όλων των επιστημών και τεχνών"⁷⁷. Τα αριστουργήματα αυτά της ελληνικής σοφίας είναι η είσοδος στον χριστιανισμό, βεβαιώνει ο Διονύσιος Λάτας, καθηγητής των Ιερών μαθημάτων στο γυμνάσιο Αθηνών.

"Εάν η Ελλάς δεν εδήου τα αδιάβαστα δάση, εάν δεν εξεχέρσου τα άνυδρα και απεσιληρυμένα εδάφη, και τέλος εάν δεν εξωμάλυνε την οδόν δια της οποίας η μεν Ιουδαία προσευχομένη κατεβίβασε τον Θεόν εις τον Άνθρωπον, η δε Ελλάς φιλοσοφούσα ανεβίβασε τον Άνθρωπον εις τον Θεόν. Και εάν η Ελλάς, όπως ενοήση και αποδεχθή τον Θεόν του Ευαγγελίου, ώφειλε πρώτον δια της αυτής κατακτήσεως να διδαχθή και κατανοήση, ότι μέγας ποτέ Σολομών μέγα ναόν εις Ιεροσόλυμα ωκοδόμησε, τον ναόν του Ιεχωβά, τον ναόν της θείας μεγαλειότητος. Και η Ιουδαία επίσης...ώφειλε πρώτον δια της στενής επιμιξίας αυτής μετά των Ελλήνων να διδαχθή και κατανοήση ότι μέγας ποτέ Περικλής μέγαν ναόν εις Αθήνας ανήγειρεν, τον ναόν του Θεού της Σοφίας, τον ναόν της ανθρωπίνης μεγαλειότητος"⁷⁸

Η παραπάνω σύλληψη και προβολή μετακινεί την προγονική δόξα από το διαφωτιστικό πλαίσιο ανάγνωσής της που συνδέεται με το καθεστώς της ελευθερίας σ' ένα θεολογικό ιστορικό σύστημα που το ανάγει σε αξία ως προνοιακά καθορισμένο για την επικράτηση του χριστιανισμού. Επιλύεται ωστόσο μία από τις βασικές αντιφάσεις της ιστορικής εκπαίδευσης του 19^{ου} αιώνα. Αυτή που διδασκε δυο διαμετρικά αντίθετες "αλήθειες" για τους προγόνους και τον πολιτισμό τους. Τις οδηγίες για τη σύζευξη των δυο πολιτισμών διαβάζουμε, λίγο αργότερα, στην Ανατολή του Ιακωβίδη:

⁷⁷ Δάρβαρης (1842: 27)

⁷⁸ Λάτας (1872: 92)

"Αποφεύγοντες, ως άκαιρον, την επί παρομοίου ζητήματος φιλοσόφησιν σκεπτόμεθα, ότι ο διδάσκαλος τότε μόνον θα ηδύνατο να δώση ελληνικόν χαρακτήρα εις τα θρησκευτικά μαθήματα, όταν ορμώμενος εκ των ανωτέρω αρχών της αρμονίας του χριστιανισμού και ελληνισμού απέφευγε παν ότι θα περιήγε τα παιδιά εις σύγχυσιν περί του τι απαιτούσι παρ' αυτού ως έλληνας και τι ως Χριστιανού, προσεπάθει δε να ζητή εν τη Ιστορία του Χριστιανισμού τοιαύτα παραδείγματα, εν οίς η λατρεία του ενός όχι μόνον δεν καταστρέφει, αλλ' επικυρεί την λατρείαν του άλλου...Δέον να ορμάται εκ της πεποιθήσεως, ότι πάσαι ανεξαιρέτως αι Χριστιανικαί αρεταί, πλην της Υπερφυσικής πηγής, εξ ης αύται απορρέουσιν, ευρίσκουσι την αντίστοιχον αυτών εν τοίς παραδείγμασι του αρχαίου κλασσικού Ελληνισμού. Η αγάπη, η δικαιοσύνη, η εγκράτεια, η φιλαλήθεια, η τιμιότης, η μετριοφροσύνη, η σωφροσύνη, η αγαθότης, η πραότης και πάσαι εν γένει αι αρεταί, αίτινες αποτελούσι τον κώδικα των Ευαγγελικών αρετών, είναι ελληνικαί, καθαρώς ελληνικαί"⁷⁹

το παρόν του χρόνου

Η διευθέτηση του παρελθόντος στο πλαίσιο των ιερών κειμένων, η ανάγνωση της ιστορίας των ανθρώπων ως μονογραμμικής προνοιακά καθορισμένης πορείας οδηγεί σε ένα πολιτικό παρόν επίσης προνοιακά καθορισμένο. Ως αποτέλεσμα της θείας βούλησης, το παρόν όποιο και αν είναι, συνιστά ένα αναπόφευκτο πέραςμα για τη σωτηρία της ψυχής του ανθρώπου και τη μετά θάνατον δικαίωσή του. Προνοιακά καθορισμένο και αναπόφευκτο, το πολιτικό παρόν είναι πλήρως αποδεκτό⁸⁰. Στο πλαίσιο της ιερής ιστορίας, έτσι όπως αυτή εξελίσσεται κυρίως στο Βυζάντιο, το πολιτικό παρόν είναι τόσο ταυτισμένο με τη θεία βούληση που όχι μόνον δεν νοείται η αμφισβήτησή του αλλά και συνιστά εξ ορισμού δοξαστικό αντικείμενο. Τα πολιτικά δρώμενα ερμηνευμένα υπό το φως της αποκάλυψης της θείας νέμεσης αποτελούν τα αδιάψευστα τεκμήρια της ουράνιας επιλογής. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπήρξε επί σειρά ετών, για την ιερά και εκκλησιαστική ιστορία, το επίγειο βασίλειο που ήταν θεϊκά προορισμένο να οδηγήσει τους πιστούς στη βασιλεία των ουρανών. Στον θεμελιωτή της ιερής ιστορίας Ευσέβιο Καισαρείας, αλλά και στον Σωκράτη Σχολαστικό (380-449), στον Σωζομενό (Εκκλησιαστική Ιστορία, 324-425 μ.Χ.), η ταύτιση χριστιανικού και ρωμαϊκού imperium είναι τέτοια που το έργο τους διαβάζεται με άνεση ως "αυτοκρατορική θεολογία"⁸¹. Η ιερά ιστορία με τη μορφή της εκκλησιαστικής ιστορίας⁸² καθώς και με τη

⁷⁹ "Επί των καθ' ημάς σκέψεις" Ανατολή, τ. γ', Μάρτιος 1912, σ. 149

⁸⁰ "Ερ. Εις τι μας υποχρεοί η εντολή αυτή; Απ. Η εντολή αυτή μας υποχρεοί να ήμαθε ευχαριστημένοι εις την κατάστασιν εις την οποίαν ο θεός θ' ελπι μας βάλλη και να υποφέρωμεν με υπομονή την ανάγκη όταν ο θεός θέλει να μας στείλη αυτήν" Βλ. στην μεταφρασμένη έκδοση του Bossuet (1871: 43)

⁸¹ Breisach, (1994: 82 & 103-104)

⁸² Βλ. Momigliano (1992: 162-167)

μορφή της χρονολογίας και του χρονικού υπήρξε ιδιαίτερα ευαίσθητη στο πολιτικό παρόν της χριστιανοσύνης⁸³ είτε αυτό συλλαμβάνεται ενιαία, όπως στην περίπτωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, είτε υποχρεώνεται να κατακερματισθεί σε ένα διαφοροποιημένο κρατικά πολιτικό παρόν. Στόχος βεβαίως δεν είναι να το εξηγήσει αλλά να το υποστηρίξει ως προνοιακά καθορισμένο. Φυσικά φαινόμενα που επιφέρουν καταστροφές, επιδημίες και λοιμοί, λογισμένα ως θεομηνίες αποτελούν τα τεκμήρια της ιερής ιστορίας. Κοσμικά δρώμενα αποκτούν θετική ή αρνητική προσημείωση, ανάλογα με την τοποθέτηση του γράφοντα και ερμηνεύονται ως σημάδια της θείας βούλησης. Το εμπόριο, για παράδειγμα, λογίζεται ως ένα από τα πιο ισχυρά μέσα που επέλεξε η Θεία Πρόνοια για τη διάδοση του Ευαγγελίου⁸⁴.

Στα δύσκολα χρόνια του ελληνικού 19^{ου} αιώνα, όταν προεπαναστατικά κρίνεται το ζήτημα της δημιουργίας εθνικού κράτους και μεταεπαναστατικά η εθνική του ενοποίηση, τα διδάγματα που επικοινωνούνται μέσω της ιστορικής χριστιανικής διδασκαλίας στα σχολεία έρχονται σε πλήρη αντίθεση με το απελευθερωτικό πρόσταγμα της θύραθεν ιστορίας. Προεπαναστατικά και στο πλαίσιο της διαμάχης διαφωτισμού και αντιδιαφωτισμού, η υπεράσπιση της οθωμανικής κυριαρχίας ως προνοιακά καθορισμένης αποτελεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα των αντιπάλων του διαφωτισμού. Η οθωμανική κυριαρχία κρίνεται "θείω εγένετο βουλήματι", όπως αντίστοιχα είχε κριθεί 400 χρόνια πριν η άλωση της πόλης⁸⁵. "Ποίαν δικαίαν έχομεν αφορμήν", αναρωτιέται ο Αθανάσιος Πάριος⁸⁶, διευθυντής της σχολής της Χίου από το 1786, "όπως εξανιστώμεθα κατά των θεσμών της κοινωνίας ή των φρουρούντων αυτούς αρχόντων". Τέλος "όλη η θεία Γραφή η περιέχουσαν την χριστιανική Πίστιν, διδάσκει τους Χριστιανούς, να φυλάττουν με όλην την αλήθειαν υποταγήν και σέβας εις τους Βασιλείς, και Ηγεμόνας των Πόλεων"⁸⁷.

Μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και ενώ η θύραθεν ιστορία ελληνοποιείται σταδιακά και αναπλάθεται προσαρμοζόμενη στις εκδοχές του

⁸³ Μαριόπουλος (1993: 16-18)

⁸⁴ Bossuet. Βλ. Discours sur l' histoire universelle στο Carbonell & Walsh (1994: 86-93)

⁸⁵ Ο ενωτικός Δούκας διασώζει στην ιστορία του το σχήμα της τιμωρίας, ο ανθενωτικός Γεώργιος Σφραντζής ή Φραντζής, στο Χρονικό του, αποδίδει στην ενωτική Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας και στις εκεί υποχωρήσεις των βυζαντινών την αιτία για την πολιορκία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Βλ. Hunger (1992: 355). Οι Τούρκοι δεν είναι παρά το όργανο της εκπλήρωσης των σκοπών του Κυρίου 114, 28-36, (στο ίδιο: 356). Την ακραία μορφή της βυζαντινοτουρκικής συνέχειας μας διασώζει ο Μιχαήλ Κριτόβουλος (*Ιστορία, Βιβλίον ιστορικών α' μισό 15^{ου} αιώνα*). Θεωρεί τον Μωάμεθ τον Κατακτητή, -του οποίου τη γέννηση και την άνοδο στο θρόνο συνόδεψαν σεισμοί και ουράνια φαινόμενα. Ιστορία 41, 13-24, στο Hunger (1992: 363), συνεχιστή των βυζαντινών αυτοκρατόρων και τον κοσμεί με τις αρετές τους. Η ίδια αντίληψη υπάρχει και στο έργο του Γεώργιου του Τραπεζούντιου "Περί της αληθείας της των Χριστιανών πίστεως". Βλ. Ζακυνθινός (1972: 1342)

⁸⁶ Για τις απόψεις και τη στάση του Παρίου καθώς και για τις αντιστάσεις στη διαφωτιστική κίνηση βλ. Κιτρομηλίδης (1996: 439- 457)

⁸⁷ Ηλιού (1988: 36)

εθνικού ζητήματος και του εθνικιστικού λόγου⁸⁸, η χριστιανική ιστορική λογική που διοχετεύεται στα σχολεία διασώζει, με τις αναγκαίες συμμαχίες της, την οφειλή υποταγής τοις κρατούσι. Στα πολυάριθμα ελληνικά σχολεία που τελούν υπό την εποπτεία του Πατριαρχείου στις περιοχές των αλύτρωτων, λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για την περιφρούρηση αυτού του μηνύματος. Την κρίσιμη για την τύχη των βαλκανικών περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας περίοδο του τελευταίου τέταρτου του 19^{ου} αιώνα, το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως συστήνει ειδική εκπαιδευτική επιτροπή (11 και 18/05/1873) με

" πρώτιστον και κυριώτατον μέλημα την παντελή απαγόρευσιν από των σχολείων αρρένων τε και θηλέων παντός βιβλίου και πάσης διδασκαλίας αντιθέτου είτε προς την ορθόδοξον πίστιν και τα χρηστά ήθη, είτε προς τα καθήκοντα της προς την αυτοκρατορικής κυβέρνησιν υπηκοότητος".

"Το έργο του τούτου η επιτροπή οφείλει εκτελείν μετά πάσης αγρύπνου μερίμνης, και διά προσωπικής δε επισκέψεως ότε και όπου νομίζει αναγκαίον"⁸⁹

Τα σχολικά εγχειρίδια τελούν υπό την έγκριση της επιτροπής και ελέγχονται για το χριστιανικό, κοινωνικό και πολιτικό τους περιεχόμενο. "Πριν βιβλίον τι εισαχθή ως διδακτικόν εν τοις παρ' ημίν σχολείοις, δέον να εξετασθή αν τούτο ανταποκρίνηται προς τας συνθήκας του κοινωνικού ημών βίου, αν συνάδη προς τα δόγματα της ορθοδόξου ημών πίστεως και αν διάκητ' εν αρμονία προς το πολίτευμα υφ' ό βιούμεν"⁹⁰ Το γενικό κάλεσμα συνοψίζεται στο *φόβο Κυρίου* και στην *τιμή του βασιλέα*.

"Την προς αλλήλοις ειρηνικήν συμβίωσιν δεν περιστέλλομεν εν τω στενώ κύκλω των μελών της ίδιας ημών εθνότητος, αλλ' εννοούμε αυτήν επεκτεινομένην επί της μεγάλης ανθρωπίνης κοινωνίας και μερικώτερον επί πάντων των συγκατοίκων λαών, μεθ' ων συνίστησιν ημίν η εκκλησία διηνεκώς διάγειν ως εμπρέπει υιοίς φωτός και 'τεκνοίς της χάριτος διδαχθείσι και διδασκομένοις, ότι ούτως εστί το θέλημα του Θεού, αγαθοποιούντας φιμούν την των αφρόνων ανθρώπων αγνωσίαν, παρακλυομένους δε καθ' εκάστην "πάντας τιμήσατε, την αδελφότητα αγαπάτε, τον Θεόν φοβείσθε, τον βασιλέα τιμάτε"⁹¹.

⁸⁸ Στο τέλος του αιώνα, τα εγχειρίδια της ελληνικής ιστορίας έχουν ενσωματώσει πλήρως την εξίσωση του τουρκικού λαού με τη βαρβαρότητα. Βλ. χαρακτηριστικά Τσιβανόπουλος (1885), Φιλιππίδης (1893), Σκορδέλης (1896)

⁸⁹"Ουδέν βιβλίον διδακτικόν εισάγεται προς χρήσιν των σχολείων, μη φέρον την σφραγίδα και έγκρισιν της επιτροπής", Κανονισμός "Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής εν Κωνσταντινουπόλει", άρθρο 18, Εκκλησιαστική Αλήθεια (1881), τ. Θ', 22/07/1881, σ. 166.

⁹⁰ "Τι δέον γενέσθαι", Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. Ε', 24 Ιουνίου 1881, σ. 93.

⁹¹ "Τι δέον γενέσθαι" Ε', Εκκλησιαστική Αλήθεια (1881), τ. Ζ', 8 Ιουλίου 1881, σ. 122. Βλ. επίσης τα κείμενα της περιόδου στο Ζιώγου-Καραστεργίου (1998)

Η συμβίωση των δυο ιστοριών στο σχήμα της γενικής ιστορίας

Η γενική ιστορία αποτελεί προσφιλέσ σχήμα της διδασκόμενης ιστορίας στην ελληνική εκπαίδευση. Η μεσαιωνική ιστορική λογική μιας ολικής ιστορίας του χριστιανικού γένους αφενός, η ιστορική λογική του διαφωτισμού μιας παγκόσμιας ιστορίας του ανθρωπίνου πνεύματος αφετέρου κατοπτρίζονται αμφότερες στα σχολικά εγχειρίδια που μεταφράζονται ή συγγράφονται για τα ελληνικά σχολεία. Η δοσολογία είναι αυτή που ποικίλλει. Στην μία άκρη της έχουμε την επιλογή της ιστορίας ως οχήματος για τη κατάδειξη της μεγαλειότητας του Θεού, όπως ακριβώς και η ιερά και στην άλλη μια πλήρως εικοσμικευμένη ιστορική αφήγηση. Στην πλήρως εικοσμικευμένη εκδοχή της, με αναφορές στον Κιέρωνα και στο Ρολλίνο, τη συναντάμε σε μια έκδοση που έχει τυπωθεί στην Κέρκυρα στα 1874⁹². Η ωφέλεια από τη μελέτη της γενικής ιστορίας προκύπτει εκεί τριπλή: ηθική "πηγάζουσα εκ των καλών και αξιομιμητών παραδειγμάτων", επιστημονική μέσω "της έκθεσης πάντων των προϊόντων της τέχνης και της επιστήμης" και πολιτική και κοινωνική "εκ της ερεύνης πάντων των γεγονότων των αφορώντων εις τον οργανισμόν των κοινωνιών, τον μηχανισμόν των πολιτευμάτων..". Πλάι στην ωφέλεια εμφανίζεται και η τέρψη για να μας θυμίσει το προχριστιανικό παρελθόν της ιστορίας. Αναφορικά με τη μέθοδο διάταξης του ιστορικού υλικού, αναφέρονται η χρονολογική μέθοδος, η οποία εξηγείται ως διάταξη των γεγονότων κατά έτη, η εθνογραφική με αντικείμενο την πραγμάτευση του παρελθόντος κατά έθνη, η συγχρονική ως έκθεση της σύγχρονης ιστορίας των κυριοτέρων λαών και η κατά περιόδους, συνδυαστική των παραπάνω. Απουσιάζει σ' αυτήν οποιαδήποτε αναφορά ή αιχμή στο ιερό ιστορικό οικοδόμημα. Το είδος είναι σπάνιο και εξηγείται ίσως από το όψιμο του χρόνου και τον τόπο της έκδοσης.

Σε μια ενδιάμεση εκδοχή της η γενική ιστορία αντιφάσκει ανάμεσα στην ιερά και στη θύραθεν όψη της. Η αυτοαναιρείται. Για παράδειγμα, ενώ απαντάται στο εικοσμικευμένο πλαίσιο μια σειρά ερωτημάτων, μια άλλη ανατρέχει στη Βίβλο⁹³. Ανάλογα στοιχεία διαβάζονται και στο εγχειρίδιο Γενικής Ιστορίας

⁹² Ανδρουτσέλλης (1874)

⁹³ ΕΡ. "τι λέγεται Γενική Ιστορία;" ΑΠ. "η μετ' επιστημονικής τάξεως διήγησις και ανάπτυξις των αξιομνημονεύτων και αξιοπίστων συμβάντων, όσα μετέβαλον την κοινωνικήν των ανθρώπων εν γένει κατάστασιν" ΕΡ. "πόθεν άρχεται η αξιοπίστος ιστορία;" ΑΠ. "από της ευρέσεως της γραφής", ΕΡ. "ποιαί αι πηγαί της Γενικής Ιστορίας;" ΑΠ. "α'. Μύθοι, ήτοι διηγήσεις διατηρηθείσαι προ της εφευρέσεως της γραφής δια προφορικής παραδόσεως. β' ιστορικά άσματα και γ' σύγχρονοι συγγραφείς. ΕΡ. "Ποιαί προπαιδευτικαί γνώσεις απαιτούνται προς την πραγματείαν της γενικής ιστορίας;" ΑΠ. " α' Η γνώσις των ιστορικών πηγών β' η γεωγραφία, ήτις διδάσκει την παρελθούσαν και ενεστώσαν μορφήν και διαίρεσιν της γης και των χωρών αυτής και γ' η αρχαιολογία και δ' η χρονολογία"... ΕΡ. " Πώς διαιρείται γενικώς η ύλη της Γενικής ιστορίας;" Απ. Η Γενική Ιστορία διαιρείται εις τρία μέρη, ταυτέστιν εις την αρχαία, ήτοι από τους αρχαιότατους χρόνους μέχρι 476 μ. Χ. εις την μέσην, ήτοι από του 476 μέχρι του 1492 και εις την νέαν από του 1492 μέχρι του καθ' ημάς χρόνου" ... ΕΡ. " Πόθεν μανθάνομεν την γένεσιν των αρχαίων εθνών;" ΑΠ. "Από της

που συντάσσει ο εθνικός ιστοριογράφος για τα σχολεία στα 1849. Μετά τη διάκριση ειδικής και γενικής ιστορίας και τη διαίρεση της γενικής ιστορίας σε αρχαία, έως το 500 μ. Χ., μέση, έως το 1500 μ. Χ. και νέα, έως τους καθ' ημάς χρόνους, υποδιαιρεί την αρχαία σε πέντε περιόδους με πρώτη εξ αυτών την "πανάρχαια: έως το 550 π. Χ". Στο περιοδολογικό του σχήμα διαβάζεται η διπλή αποτύπωση ιεράς και θύραθεν ιστορίας και η πρόθεσή του να εντάξει τη βιβλική ερμηνεία της δημιουργίας του κόσμου και των εθνών.

" η ιστορία δεν πραγματεύεται περί της κοσμογονίας, ουδέ περί της αρχής του ανθρωπίνου γένους, περί των φυσικών εξέθεσαν διάφορα κατά το μάλλον και ήττον πιθανά επιστημονικά συστήματα, διότι η ιστορική έρευνα στηρίζεται όχι εις πιθανότητα και εικασίας, αλλά εις εξωτερικά αποδείξεις και μαρτυρίας. Επειδή όμως όλων σχεδόν των εθνών αι παλαιότατοι παραδόσεις άρχονται από κοσμογονικών ειδήσεων, παρατηρούμεν εντεύθα, ότι πλείστον κύρος περί τούτου έχει η θεόπνευστος Μωσαϊκή παράδοσις, ου μόνον δια την ευλαβή προς αυτήν πίστην του μάλλον πεπολιτισμένου μέρους των ανθρώπων, αλλά και δια το σέβας το οποίον εμπνέει η μεγάλη αυτής αρχαιότης, και την συμφωνίαν αυτής μετά των επιστημονικών παρατηρήσεων και πορισμάτων. Η Μωσαϊκή παράδοσις περιέχει γραφικωτάτην αφήγησιν της δημιουργίας του κόσμου και της αρχικής των δυο πρώτων ανθρώπων τύχης εις Εδέμ, χώραν της Ασίας υπό της φύσεως δαψιλώς ευεργετηθείσαν. Διηγείται πως εξωρίσθησαν από του παραδείσου...Ο πανάρχαιος ούτος κόσμος, του οποίου τα λείψανα αναγνωρίζονται εισέτι υπό των γεωγνωστών, αλλ' η τύχη είναι ανεπίδεκτος ιστορικής επεξεργασίας, περαιούται υπό μεγάλου τινός κατακλυσμού (2500; π. Χ.), αναφερομένου υπό όλων των αρχαιοτάτων εθνών (Εβραίων, Ινδών, Σινών, Χαλδαιών, Αιγυπτίων, Ελλήνων, μεσημβρινών Αμερικανών) και επιμαρτυρομένου υπό των ερευνητών της φύσεως. Και ως προς τούτο δε το γεγονός, οι πλείστοι ακολουθώσι την Μωσαϊκήν παράδοσιν, καθ' ήν ο Νώε και ο οίκος αυτού, εν όλοις 8 άνθρωποι, διασωθέντες, απεβιβάσθησαν επί τα όρη του Αραράτ και εκείθεν, δια των απογόνων αυτών (Σημιτών, Χαμιτών, Ιαφεθιτών), επλήρωσαν πάλιν την γην κατοίκων. Το παγκόσμιο τούτο γεγονός αποτελεί το όριον, επέκεινα του οποίου ουδεμία ιστορική έρευνα δύναται να ανατρέξη"⁹⁴. Την τελευταία αυτή δήλωση ακολουθεί η αφήγησις της ιστορίας της παλαιάς διαθήκης.

Σε μια τρίτη εκδοχή, η γενική ιστορία διαιρείται εξαρχής σε δυο είδη: "ιεράν και πολιτικήν, και η μεν ιερά εμπεριέχεται εις τας ιεράς βίβλους της παλαιάς και νέας διαθήκης. Η δε πολιτική εις όλα τα λοιπά συγγράμματα της

αξιοσεβάστου βιβλίου της Γενέσεως, ήτις είναι το πρώτον βιβλίον της Παλαιάς Διαθήκης, και συνεγράφη υπό του Μωυσέως, του νομοθέτου των Ισραηλιτών" ΣΙΜ (1863)

⁹⁴ Παπαρρηγόπουλος (1849: 6-7). Ενώ στην Ιστορία του ελληνικού έθνους του 1896 "ουδεμίαν εσημείωσα χρονολογίαν αρχαιότεραν του 777 έτους προ Χριστού, νομίζων, ότι είναι άδικον να βασανίζωμεν τους παίδας υποχρεούντες αυτούς να μανθάνωσιν χρονολογίας αι οποίαι δεν είναι παντάπασιν ασφαλείς" Παπαρρηγόπουλος (1896: προίμιον)

αρχαιότητος" και αυτά κατόπιν ορισμού της γενικής ιστορίας ως " διήγησις πραγμάτων παρεληλυθότων. Εις καλήν ταύτης κατάληψιν συμβάλλει η γεωγραφία, ήτις ερμηνεύει την θέσιν των τόπων, όπου τα πράγματα εγένοντο και η χρονολογία, ήτις εστίν, η επιστήμη των χρόνων"⁹⁵.

Την ίδια διάκριση της ιστορίας προτείνει και ο Αθανάσιος Σταγειρίτης στη μετάφραση της γενικής ιστορίας του Domairon που εκδίδεται στη Βιέννη στα 1812. Μετά από την υποστήριξη της ωφέλειας της ιστορίας που αποτελεί κοινό τόπο των εγχειριδίων της περιόδου τεκμηριώνει τη διπλή υπόσταση της ιστορίας "ιεράν" και "κοσμικήν" στη βάση της σχέσης των ανθρώπων προς τον Θεόν και προς αλλήλους⁹⁶.

Μια τελευταία ίσως εκδοχή του τυπολογικού σχήματος που επιλέξαμε για την ανάγνωση του περιεχομένου της γενικής ιστορίας που διδάσκεται στα δευτεροβάθμια κυρίως σχολεία κατά το 19^ο αιώνα είναι η σαφής ένταξη της ιστορικής αφήγησης στο προνοιακό πλαίσιο αναφοράς. Διαβάζεται στον πρόλογο της δίτομης γενικής ιστορίας του Δάρβαρη που εκδίδεται στη Βιέννη στα 1817. Το περίεργο είναι ότι στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο μπορεί κανείς να διαβάσει πολλά: τις καταβολές της ύστερης ελληνορωμαϊκής ιστοριογραφίας, την ουμανιστική επιρροή, ακόμα και διαφωτιστικές επιδράσεις. "Συλλεχθείσα εκ παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων", όπως και άλλες στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παραπέουν ανάμεσα σε διαφορετικές γραφές, όσο το βασικό ερώτημα αναφορικά με τη φυσιογνωμία της ιστορικής εκπαίδευσης παραμένει αναπάντητο.

"Η ιστορία είναι δια την πολλήν χρήσιν και ωφέλειαν αξιόλογον μάθημα εις τους ανθρώπους· διότι μας δεικνύει οφθαλμοφανώς τας αποφάσεις της Προνοίας περί των εθνών και επικρατειών, τα αποτελέσματα των μεγαλωτάτων επιχειρημάτων ολοκλήρων εθνών και μερικών περιφήμων ανδρών, και μας διδάσκει την οξύρροπον μεταβολήν των ανθρωπίνων πραγμάτων και την ακαταστασίαν του κόσμου. Αύτη είναι ταμείον, εις το οποίον διαφυλάττονται αι αξιόλογοι γνώμαι και βουλαι των μεγάλων ανδρών, αι αρεταί και αι κακίαι, η τιμή και η αισχύνη ολοκλήρων εθνών και μερικών ανθρώπων δια τους μεταγενεστέρους· κάτοπτρον της ανθρωπίνης ζωής, εις το οποίον δύναται τις να βλέπη σαφέστατα τα αναγκαία παραδείγματα της πολιτικής διαγωγής και απλώς ειπείν· σχολείον όλων των ανθρώπων και μάλιστα των νέων."⁹⁷

"Είναι άγνωστα εις τους παίδας, γράφει ο Πολίτης στα 1885, τα ονόματα αυτών των δημοτικωτάτων εθνικών ηρώων, υποχρεούνται όμως να γινώσκωσιν ακριβώς τα' ανδραγαθήματα των Εβραίων ηρώων... Δεν διδάσκονται οι άθλοι του Ηρακλέους και του Θησέως,

⁹⁵ Αντωνιάδης (1808)

⁹⁶ Domairon (1812: 2)

⁹⁷ Δάρβαρις (1817: ε')

ως μύθοι, λαμπρυθέντες υπό της εξόχου των προγόνων ποιήσεως και της καλλιτεχνίας, και διδάσκονται οι άθλοι του Σαμφών, και αι γνωστόταται εις τους παίδας εκ των παραμυθίων τρεις χρυσαί τρίχες της κεφαλής αυτού ως ιστορικά γεγονότα."⁹⁸

Το ζήτημα δεν έχει μόνον ελληνικά χρώματα. Η προνοιακή ιστορική αντίληψη επιβιώνει στην ιστορική εκπαίδευση του δυτικού κόσμου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αξιοποιώντας τις εκπαιδευτικές και κοινωνικές συνθήκες που τις παρέχονται. Αυτό μαρτυρούν πολλά προγράμματα σπουδών με τα οποία εισάγεται η ιστορική εκπαίδευση στα δυτικά δημόσια σχολεία. Στην Ιταλία, τα πρώτα προγράμματα σπουδών που συγγράφονται την επαύριον της ενοποίησης του ιταλικού κράτους στα 1860 και με εκφρασμένη τη σπουδή για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των Ιταλών, η ιστορία της Ιταλίας απουσιάζει από την υποχρεωτική εκπαίδευση των τριών πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου. Την θέση της ιστορίας καταλαμβάνει η κατήχηση και η ιερά ιστορία που χρεώνεται το έργο της ηθικής διαπαιδαγώγησης των νέων⁹⁹. Στη Γαλλία, οι δυο ιστορίες που διδάσκονται, η μεν προνοιακού χαρακτήρα στα "ελεύθερα σχολεία", η δε άλλη στα δημόσια σχολεία γίνονται αιχμή του δόρατος στη διαμάχη εκκλησίας και κράτους για τον έλεγχο της εκπαίδευσης¹⁰⁰. Στον γαλλόφωνο Καναδά, ο προνοιακός χαρακτήρας της ιεράς ιστορίας διαπλέκεται με τον καθολικισμό και το γαλλοκαναδικό εθνικό παρελθόν. Το δημιούργημα που επιβιώνει και τον 20ο αιώνα έως τη δεκαετία του 1960 αποδίδει στη Θεία Πρόνοια τη σωτηρία και την ευδαιμονία του έθνους. Στο αναλυτικό πρόγραμμα της ιστορίας για τα πρωτοβάθμια σχολεία στα 1948 αναφέρεται σαφώς ότι "Η διδασκαλία της ιστορίας οφείλει να αναδείξει στα παιδιά το ρόλο της Θείας Πρόνοιας στα ανθρώπινα γεγονότα που διαδέχονται το ένα το άλλο κατά τη διάρκεια της εξέλιξης ενός λαού. Αυτή η διδασκαλία τους διδάξει ότι τα έθνη δεν ευτυχούν αληθινά και δεν ευδοκιμούν σταθερά παρά μόνον στο μέτρο που παραμένουν πιστά στο νόμο του Θεού"¹⁰¹. Στις ΗΠΑ, η προνοιακή ελεγεσία των προεπαναστατικών χρόνων σύμφωνα με την οποία οι άποικοι του Νέου Κόσμου είχαν κληθεί από τη Θεία Πρόνοια για να εγκαταστήσουν στο Νέο Κόσμο τη Νέα Ιερουσαλήμ και να φωτίσουν με το φάρο της τον κόσμο αξιοποιείται από την εκκοσμικευμένη ιστορία της επαναστατικής εποχής στην υπηρεσία της αποστολικής φυσιογνωμίας του αμερικάνικου έθνους. Εάν, όπως αναφέρει η Marienstras, οι νίκες των επαναστατών δεν παρουσιάζονται ως θαύματα, το αόρατο χέρι της Θείας Πρόνοιας διαφαίνεται στον τρόπο με τον οποίο εξυμνούνται οι νίκες και ηρωποιούνται οι επαναστάτες." Ειδικότερα,

⁹⁸ Έκθεση πολίτη για τα σχολεία του Βόλου στα 1885, Κουλούρη σ. 273

⁹⁹ Colin (1984: 175).

¹⁰⁰ Feyssinet-Dominjon (1969), Cholvy & Chaline (1995), Curtis (2000). Για τις σχετικές διεργασίες στη Γερμανία πριν και κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης βλ. Helmreich (1959). Για την Ισπανία και τη Λατινική Αμερική βλ. Aynes (1988)

¹⁰¹ Lefebvre (1984: 240).

είναι μέσω της εικόνας σύγκρισης των πρωταγωνιστών αποικιοκρατών και επαναστατών με τις βιβλικές και ρωμαϊκές προσωπικότητες που αναζωπυρώνονται οι προεπαναστατικοί και χριστιανικοί μύθοι στην υπηρεσία μιας "κοινωνικής-πολιτειακής θρησκείας κατάλληλης να δημιουργήσει την ταυτότητα του νέου έθνους"¹⁰² Η αμερικανική επανάσταση αποτελούσε σταθμό μιας προκαθορισμένης από τη Θεία Πρόνοια εξέλιξης, της οποίας το πρελούδιο εγγράφεται στη Νέα Αγγλία και ο επίλογος στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων με όργανο το αμερικανικό έθνος.

¹⁰² Marienstras (1994: 89-90).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- "Εκθεσις περί του ελληνικού εκπαιδευτηρίου. Κατά το σχολικόν έτος 1856-7" (1857)
Πανδώρα (1857) τ. Η'/176, σ. 179-183
- "Επί των καθ' ημάς σκέψεις" (1912)
Ανατολή, Μηνιαίον παιδαγωγικόν περιοδικόν, τ.γ'/Μάρτιος 1912, σ. 129-186
- "Η εκ της μελέτης των ιερών γραφών ωφέλεια. Το επικίνδυνον της λάλου γλώσσης" (1881)
Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. α', β' & γ', 27 Μαΐου 1881 & 10 Ιουνίου 1881, σ. 8-10 & 50
- "Κανονισμός Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής εν Κωνσταντινουπόλει",
 (1881)
Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. Θ', 22 Ιουλίου 1881
- "Τι δέον γενέσθαι" (1881)
Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. Ε', 24 Ιουνίου 1881, σ. 93 & Ζ', 8 Ιουλίου 1881, σ. 121-123
- "Υπόμνησις τοις αρχιερεύσι περί του καθήκοντος του εποπτεύειν την διδασκαλίαν των εν τοις σχολείοις μαθημάτων" (1881)
Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. ΙΖ, 16 Σεπτεμβρίου 1881, σ. 296-297
- Bellarmino, Roberto (1602)
Dottrina christiana breve... Διδασκαλία χριστιανική σύντομος, Ρώμη
- Bellarmino, Roberto (1633)
Διδασκαλία Χριστιανική, εξηγημένη άλλοτε εις κοινήν ρωμαϊκήν γλώσσαν και τώρα γυρισμένη εις λατινικήν φράσιν από τον Α.Β. τον Αθηναίον, μτφ. Λεονάρδος Φιλαράς,
- Bellarmino, Roberto (1637)
Διδασκαλία χριστιανική της αγίας του Θεού Ρωμαϊκής και καθολικής εκκλησίας, ερμηνευμένη εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων και εις μερικούς τόπους εξηγημένη προς την τάξιν και συνήθειαν της Ανατολικής εκκλησίας, Ρώμη
- Bellarmino, Roberto (1715)
Dottrina christiana esposta dal cardinal Bellarmino. Διδασκαλία χριστιανική της αγίας του Θεού Ρωμαϊκής και καθολικής εκκλησίας ξεδιαλισμένη από τον καρδινάλι Βαλερμίνο και ερμηνευμένη εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων και εις μαιρικούς τόπους εξηγημένη προς την τάξιν και συνήθειαν της Ανατολικής εκκλησίας, Ρώμη
- Bossuet, Jacques Bénigne (1891)
Petit catéchisme de Meaux, Επιτομή ιεράς κατηχήσεως, απλώς μεταφρασθείσα, Constantinopli, tip. Augustus Archiep.
- Calvin, Jean (1551, 1565, 1628)
Στοιχείωσις των Χριστιανών πίστεως, παρά Ρωβέρτω τω Στεφάνω, Γενεύη
- Domairon, Louis (1812)
Επιτομή ιστορίας γενικής. Κριθείσα υπό της εν Παρισίοις Εφορίας των κλασσικών βιβλίων και δεχθείσα προς χρήσιν των Λυκείων και των λοιπών σχολείων. Μεταφρασθείσα δε εκ της τρίτης και νεωτέρας εκδόσεως του γαλλικού εις την ημετέραν ελληνικήν γλώσσαν και επαυξηθείσα... υπό Αθανασίου Σταγειριώτου. Τόμος πρώτος (-τρίτος). Εν Βιέννη της Αουστρίας, τυπ. Σχράεμβλ, 1812

Αβδαλή, Αθανασία (1984)

Η "εγκυκλοπαιδεία φιλολογική" του Ιωάννη Πατουόσα, Συμβολή στην ιστορία της Παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839), Καραβίας, Αθήνα

Ανδρέου, Αποστόλης & Τζήκας, Χρήστος (επιμ.) (1988)

Προγράμματα Δημοτικού Σχολείου. Αναλυτικά και Ωρολόγια, ΠΤΔΕ του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη

Ανδρουτσέλλης, Σπυρίδων (1874)

Προεισαγωγή εις το μάθημα της γενικής ιστορίας, γενομένη εν τω ελληνικώ εκπαιδευτηρίω Π.Α. Οικονόμου υπό Σπυρίδωνος Θ. Ανδρουτσέλλη, τυπ. Αθηνά, Κέρκυρα.

Αντωνιάδης, Λάμπρος (1808)

Επιτομή χρονολογική της γενικής ιστορίας. Εκ της γαλλικής εις την ημετέραν μετενεχθείσα διάλεκτον και μετά πλείστων σημειωμάτων επανέξηθη υπό του φιλογενούς Λάμπρου Αντωνιάδου του εκ Μοισίας. Σπουδή και επιμελεία... Παναγιωτάκη Κωνσταντινίδου. Νυν δε το πρώτον τύποις εκδοθείσα δια συνδρομής των Φιλοτίμων του Γένους, ων τα ονόματα εν τω τέλει του παρόντος καταγράφονται. Αδεία και προτροπή... Γρηγορίου, του Οικουμενικού Πατριάρχου. Εν τω Πατριαρχείω της Κωνσταντινούπολεως τυπογραφείω

Αντωνίου, Δαυίδ (1988-1989)

Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), τόμοι α', β' & γ', Ιστορικό Αρχείο Νέας Γενιάς, Αθήνα

Βαγιανός, Γεώργιος (1989)

Η θρησκευτική αγωγή στην Α/βάθμια Εκπαίδευση, Θεσσαλονίκη

Βούλγαρις Νικόλαος Σπ. (1681)

Ιερά Κατήχησις, ήτοι, Εξήγησις της θείας και ιεράς λειτουργίας, και εξήτασις των χειροτονουμένων. Συγγραφείσα υπό του αιδήμου Νικολάου του Βουλγάρως. Νυν Δε διασκευασθείσα επί το καθαρώτερον ύφος εκδίδεται δαπάνη των Κ. Ανανιάδη και Κ. Πολυτάκη, Κωνσταντινούπολη, εκ του Πατριαρχικού τυπογραφείου, διευθυνόμενου παρὰ Στεφάνου Α. Δομεστίκου,

Βούλγαρις Νικόλαος Σπ. (1852)

Κατήχησις ιερά, ήτοι, της θείας και ιεράς λειτουργίας εξήγησις, και εξήτασις των χειροτονουμένων, ομού και μετά πολλών άλλων, προς ωφέλειαν των πιστών τα μάλιστα συντεινόντων... Νυν δε πάλιν εκδιδόμενα μετά σημειώσεων υπό Ανδρέου Μαυρομμάτου. Εν Κερκύρα, τυπ. Ερμής.

Βούλγαρις, Νικόλαος Σπ. (1818)

Ιερά Κατήχησις, ήτοι, Εξήγησις της θείας και ιεράς λειτουργίας, και εξήτασις των χειροτονουμένων. Το πρώτον συγγραφείσα παρὰ Νικολάου του Βούλγαρι... Νυν Δε δι' όλου ανακαινισθείσα παρὰ Σπυρίδωνος Βλαντή, Ενετίησιν, παρὰ Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων

Γεδεών, Μανουήλ (1976)

Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα, Ερμής, Αθήνα.

Δάρβαρις, Γεώργιος (1842)

Δοκίμιον περί σπουδής της ιστορίας, τυπ. Ο Ανεξάρτητος του Π.Κ. Παντελή, Αθήνα

Δάρβαρις, Δημήτριος (1800)

Σύντομος Ιερά Ιστορία της Εκκλησίας της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, μεταφρασθείσα εκ της των Ρώσων διαλέκτω εις την καθ' ημάς γλώσσαν προς χρήσιν ορθοδόξων τέκνων υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως και εκδοθείσα δαπάνη τω τιμιωτ. Αυταδέλφω αυτώ Ιωάννη Νικολάω του Δαρβάρεως, εν Βιέννη της Αυστρίας, τύποις Ιωάννου Καρόλου Σχενδέρε, 1800.

Δάρβαρις, Δημήτριος (1803)

Επιτομή της ιεράς ιστορίας της εκκλησίας της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, συντεθεία κατ' ερωταπόκρισιν χάριν των μικρών παιδίων υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως και τύποις εκδοθείσα δαπάνη των Κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρεων, εν τη ελληνική τυπογραφία Βενδότη, Βιέννη

Δάρβαρις, Δημήτριος (1817)

Σύντομος γενική ιστορία εις δυο τόμους διηρημένη συλλεχθείσα εκ παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων, προς χρήσιν των σπουδαζόντων νέων, τυπ. Αυκούλω, Βιέννη

Δάρβαρις, Δημήτριος (1882)

Κατήχησις ή Ορθόδοξος διδασκαλία της ανατολικής εκκλησίας, υπό Γ. Γενναδίου, κατ' έγκρισιν της Ιεράς Συνόδου και επί των Εκκλησ. και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Β. Υπουργείου, προς χρήσιν των ελλην. Σχολείων, έκδοσις 8^η, επιδιωρωμένη μετά προσθήκης γραφικών υποσημειώσεων, Ανδρέας Κορομηλάς, Αθήνα

Δασκαλάκης, Απόστολος (1968)

Κείμενα - Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως. Σειρά Τρίτη. Τα περί Παιδείας, Αθήνα

Δημαράς, Αλέξης (1990)

Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τ. α' & β', Ερμής, Αθήνα

Δημαράς, Κ. Θ. (1983)

Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ερμής, Αθήνα

Δημαράς, Κ. Θ. (1986)

Κ. Παπαρηγόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.

Ζακυνθινός Δ. Α. (1972)

"Η Κωνσταντινούπολις του Γένους. Τα μετά την άλωσιν", Νέα Εστία, 92^{ος}/1086, σ. 1340-1348

Ζιώγου - Καραστεργίου, Σιδηρούλα (1998)

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα - Πηγές: 1830-1914, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Ηλιού, Φίλιππος (1986)

Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σύμνης, ΕΜΝΕ- Μνήμων, Αθήνα.

Ηλιού, Φίλιππος (1988)

Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου, Πορεία, Αθήνα

Ίγκερς, Γεώργι (1991)

Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, μτφ. Βασίλης. Οικονομίδης, Γνώση, Αθήνα.

Καράς, Γιάννης (1977)

Καίρης - Κούμας, Διο πρωτοπόροι δάσκαλοι, Gutenberg, Αθήνα.

Καρπόζηλος, Απόστολος (1997)

Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, τ. Α', 4^{ος}-7^{ος} αι., Κανάκη, Αθήνα.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1996)

Νεοελληνικός διαφωτισμός, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Κογκούλης, Ιωάννης (1993)

Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Κογκούλης, Ιωάννης (2000)

Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Κοραής Αδαμάντιος (1827)

Πλάτωνος μητροπολίτου Μόσχας Ορθόδοξος διδασκαλία ήγουν Σύνοψις της χριστιανικής θεολογίας. Μετάφρασις Α. Κοραή νυν δε το δεύτερον εκδοθείσα υπό Κ. Τυπάλδου. Εν Κερκύρα, εκ της τυπογραφίας της κυβερνήσεως, 1827.

Κοραής Αδαμάντιος (1834),

Πλάτωνος μητροπολίτου Μόσχας Ορθόδοξος διδασκαλία ήγουν Σύνοψις της χριστιανικής θεολογίας, συγγραφείσα παρά του Πλάτωνος μητροπολίτη Μόσχας, και μεταφρασθείσα πρώτον μεν εκ της ρωσικής εις την γερμανικήν, νυν δε εκ της γερμανικής εις την ελληνορωμαϊκήν διάλεκτον υπό Δ. Κοραή, εν η προσετέθησαν σημειώσεις διάφοροι, και προδιόκησις περί κατηχήσεως παρά του μεταφραστού. Έκδοσις Δευτέρα, Εν Μυνιχία, εκ της τυπογραφίας του Γεωργίου Φρανζ, 1834.

Κοραής Αδαμάντιος (1835),

Πλάτωνος μητροπολίτου Μόσχας Ορθόδοξος διδασκαλία ήγουν Σύνοψις της χριστιανικής θεολογίας, συγγραφείσα παρά του Πλάτωνος μητροπολίτη Μόσχας, και μεταφρασθείσα πρώτον μεν εκ της ρωσικής εις την γερμανικήν, νυν δε εκ της γερμανικής εις την ελληνορωμαϊκήν διάλεκτον υπό Δ. Κοραή, εν η προσετέθησαν σημειώσεις διάφοροι, και προδιόκησις περί κατηχήσεως παρά του μεταφραστού, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της του Παναγιού Τάφου Ελληνικής Τυπογραφίας του Κωνσταντίνου Ποδέ, 1835.

Κοραής Αδαμάντιος (1836, 1851, 1884)

Πλάτωνος μητροπολίτου Μόσχας Ορθόδοξος διδασκαλία ήτοι, Σύνοψις της χριστιανικής θεολογίας μεταφρασθείσα υπό Α. Κοραή. Τυπωθείσα κατά το 1782, νυν δε υπό Ανδρέου Κορομηλά. Το τρίτον εκδοθείσα προς χρήσιν των σχολείων. Εν Αθήναις, εκ της τυπ. Ανδρέου Κορομηλά.

Κοραής Αδαμάντιος (1864)

Μικρά ιερά κατήχησις, ή Μάθημα χριστιανικής διδασκαλίας τμήμα Γ'. Πρώτον μεν εκδοθείσα υπό Α. Κοραή, νυν Δε προς χρήσιν των Δημοτικών σχολείων επιδιορθωθείσα υπό Ι.Π.Κ. Εν Αθήναις, τυπ. Ανδ. Κορομηλά, 1864

Κοραής, Αδαμάντιος (1782),

Ορθόδοξος διδασκαλία, ήγουν Σύνοψις της χριστιανικής θεολογίας, συγγραφείσα παρά του Πλάτωνος μητροπολίτη Μόσχας, και μεταφρασθείσα πρώτον μεν εκ της ρωσικής εις την γερμανικήν, νυν δε εκ της γερμανικής εις την ελληνορωμαϊκήν διάλεκτον υπό Δ. Κοραή, εν η προσετέθησαν σημειώσεις διάφοροι, και προδιόκησις περί κατηχήσεως παρά του μεταφραστού. Εν Λειψία της Σαξονίας, παρά Ιωάννη Γόττλοπ Εμμανουήλ Βρέϊτκοπφ, 1782.

Κοραής, Αδαμάντιος (1783)

Σύνοψις της ιεράς ιστορίας και της κατηχήσεως, τυπωθείσα νυν πρώτον εις χρήσιν των κοινών σχολείων του ελληνικού γένους. Ενετίησι, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1783

Κοραής, Αδαμάντιος (1834)

Σύνοψις της ιεράς ιστορίας και της κατηχήσεως εις χρήσιν των κοινών σχολείων του ελληνικού γένους. Έκδοσις Δευτέρα, φιλοτίμω δαπάνη της αδελφότητος Ζωσιμαδών. Εν Βενετία, παρά Νικολάω

Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων

Κοραής, Αδαμάντιος (1837)

Ιεράς ιστορίας Σύνοψις, πρώτον μεν εκδοθείσα υπό Α. Κοραή, νυν δε προς χρήση της ελληνικής νεολαίας μετατυπωθείσα το δεύτερον από το Β. βιβλιοπωλείον. Εν Αθήναις, εκ της Βασιλικής τυπογραφίας

Κοραής, Αδαμάντιος (1838)

Σύνοψις της ιεράς ιστορίας και της κατηχήσεως ... Κέρκυρα, εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως

Κοραής, Αδαμάντιος (1844)

Σύνοψις της ιεράς κατηχήσεως. Υπό Α. Κοραή. Μετατυπωθείσα προς χρήση της ελληνικής νεολαίας υπό Γ. Μελισταγούς. Εν Ερμούπολει, εκ της τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς

Κοραής, Αδαμάντιος (1854)

Σύνοψις της ιεράς κατηχήσεως μετατυπωθείσα προς χρήση της ελληνικής νεολαίας, συν ταις Μαρτυρίαις της Ιεράς Γραφής ταις προστεθείσαις εις εκάστην σελίδα. Εν Ερμούπολει, τυπ. Περ[ρῆ]

Κοραής, Αδαμάντιος (1855)

Σύνοψις της ιεράς κατηχήσεως μετά γραφικῶν σημειώσεων, τυπ. Α. Γκαρπολά, εν Αθήναις

Κοραής, Αδαμάντιος (1860)

Ιεράς ιστορίας Σύνοψις, πρώτον μεν εκδοθείσα υπό Α. Κοραή, νυν δε προς χρήση της ελληνικής νεολαίας μετατυπωθείσα υπό Κ. Αντωνιάδου. Αθήνησι, τυπ. Κ. Αντωνιάδου

Κοραής, Αδαμάντιος (1864)

Σύνοψις της ιεράς ιστορίας ή Μάθημα Χριστιανικής διδασκαλίας. Τμήμα Β'. πρώτον μεν εκδοθείσα υπό Α. Κοραή, νυν δε προς χρήση των Δημοτικῶν Σχολείων... επιδιορθωθείσα υπό Ι. Π. Κ Εν Αθήναις, τυπ. Ανδρ. Κορομηλά

Κουλούρη, Χριστίνα (1988)

Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις, ΙΑΕΝ, Αθήνα.

Κούμας, Κ.Μ. (1830)

Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, τόμος α', εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, Βιέννη.

Λάσκαρις, Αλέξανδρος (1856)

Σύντομος ιερά ιστορία της εκκλησίας της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης μεθερμηνευθείσα εκ του Ρωσικού υπό Αλεξάνδρου Ιεροδιακόνου του Λασκάρεως, εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Α. Κορομηλά και Π. Πασχάλη, 1856. Αδεία της του Χριστού μεγάλης Εκκλησίας.

Λάτας, Διονύσιος (1872)

Λόγος εισαγωγικός εις την διδασκαλίαν των ιερών μαθημάτων εν τοις εν Αθήναις γυμνασίοις, τυπ. Αγγελουπούλου, Αθήνα

Μαρκόπουλος, ΑΘανάσιος (1993)

"Η θέση του χρονογράφου στη βυζαντινή κοινωνία", *Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 4,* Ιδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα

Μηνιαύτης (1837)

"Διαφθορά των αρχαίων εθνικών", *Αποθήκη των Ωφελίμων γνώσεων*, 2/17: 77-78

Ξανθόπουλος, Κωνσταντίνος (1862)

"Οποίος πρέπει να είναι ο διδάσκαλος", *Φιλίστωρ* 3, σ. 310-324

Παπαϊωάννου, Κώστας (1992)

Η αποθέωση της ιστορίας, μτφ. Σπύρος Κουρουνιώτης, Εναλλακτικές εκδόσεις -Θεωρία 14. Αθήνα

Παπακωνσταντίνου, Παναγιώτης & Ανδρέου, Αποστόλης (1992)

Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914, Οδυσσεάς, Αθήνα

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1849)

Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας συντεθέν μεν υπό Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, κατά τα νεώτερα και δοκιμώτερα βοηθήματα, εκδοθέν Δε δαπάνη Ανδρέου Κορομηλά, Βιβλίον πρώτον περιέχον την αρχαίαν ιστορίαν, εις ην επιμελώς παρετέθησαν αι Εβραϊκαί, αι Ελληνικαί, αι Ρωμαϊκαί πηγαί, Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1896)

Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, προς διδασκαλίαν των παιδων, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Αθήνα

Προπαιδείας Επιτροπή (1830)

Χριστιανικής Διδασκαλίας μάθημα τμήματος Γ', Σύνοψις ιεράς κατηχήσεως δια τα αλληλοδιδασκόμενα παιδιά, εν τη τυπογραφία του ορφανοτροφείου, Αίγινα

Σ.Ι.Μ (1863)

Επιτομή της Γενικής Ιστορίας από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ελεύσεως του Γεωργίου Α'. Βασιλέως των Ελλήνων. Κατ' ερωταπόκρισιν. Κατά την μικράν Ιστορίαν του Άγγλου Πιννοκίου την εν χρήσει εν Αγγλία και Δανία. Προς χρήσιν των εν Ελλάδι δημοτικών σχολείων, Πάτρα

Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, Αγγελική (1993)

Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την τουρκοκρατία, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα.

Σκορδέλης, Βλάσιος (1896)

Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος δια την Δ' τάξιν του τετρατάξιου δημοτικού σχολείου, Κωνσταντινίδου, Αθήνα

Τσιβανόπουλος, Σωκράτης (1885 & 1886)

Ιστορία της Ελλάδος από της κτίσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μετά εικόνων, κατά το πρόγραμμα του Υπουργείου, προς χρήσιν της Γ' τάξεως των ελληνικών σχολείων. Παλαμηδης, Αθήνα

Φιλιππίδης, Ν.Γ. (1893)

Επίτομος Ιστορία του ελληνικού έθνους από του 1453 έως του 1821, προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων, εκδ. Καμπάση, τυπ. Νικολαΐδου, Αθήνα

Φραγκουδάκη, Άννα (2001)

Η γλώσσα και το έθνος, 1880-1980, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος (1991)

Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821), Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

- Aynes, Jean-René (1988) & άλλοι
Ecole et église en Espagne et en Amérique Latine. Aspects idéologiques et institutionnels, Centre Interuniversitaire de Recherche sur l' éducation dans le monde Ibérique et Ibéro-Américain, Université de Tours, Τουρ.
- Boer Pim Den (1998)
History as a profession. The study of History in France, 1818-1914, Princeton University Press, Princeton New Jersey.
- Breisach, Ernst (1994)
Historiography. Ancient, medieval and modern, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο
- Brodeur, Raymond & Caulier, Brigitte (1997)
Enseigner le catéchisme. Autorités et institutions. XVIe - XXe siècles, Les presses de l'Université Laval & Cerf, Οττάβα & Παρίσι
- Carbonell, Charles-Olivier & Walsh, Jean (1994)
Les sciences historiques de l'antiquité à nos jours, Larousse, Παρίσι.
- Cholvy, Gérard & Chaline, Nadine-Josette (επιμ.), (1995)
L'enseignement catholique en France aux XIXe et XXe siècles, Les Éditions du Cerf, Παρίσι
- Colin, Mariella (1984)
 "Memoire collective et changement des mentalités: le livre d'école et l'enseignement de l'histoire en Italie de 1860 à 1900", στο Henri Moniot (επιμ.), *Enseigner l'histoire. Des manuels à la mémoire*, Peter Lang, Παρίσι, σ. 173-186
- Curtis, Sarah (2000)
Educating the faithful. Perigion, Schooling, and Society in Nineteenth-Century France, Illinois University Press, Illinois
- Dodds E. R.,
Εθνικοί και χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Μ. Κωνσταντίνο, μτφρ. Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995
- Freyssinet-Dominjon, Jacqueline (1969)
Les manuels d'histoire de l'école libre, Armand Colin, Παρίσι
- Furet, François (1979)
 "La naissance de l' histoire", *H. Histoire* 1: 11-41
- Germain, Élisabeth (1972)
Langages de la foi à travers l'histoire, Fayard-Mame, Παρίσι
- Gunther, Horst(1995)
Le temps de l' histoire. Expérience du monde et catégories temporelles en philosophie de l'histoire de saint Augustin à Pétrarque, de Dante à Rousseau, μτφρ. απο τα γερμανικά Olivier Mammoni, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Παρίσι
- Helmreich, Ernst Christian (1959)
Religious education in german schools, Harvand University Press, Καίμπριτζ
- Hildesheimer, Françoise (1996)
L'histoire religieuse, Publisud, Παρίσι

- Hunger, Herbert (1992)
Βυζαντινή Λογοτεχνία, τ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Kelley, Donald (1998)
Faces of History, Yale University Press, New Haven & Λονδίνο
- Koselleck, Reinhart (1997)
L'expérience de l'histoire, μτφρ. Alexandre. Escudier, Gallimard - Le Sueil, Παρίσι
- Langlois, Charles-Victor & Seignobos, Charles (1992, α' έκδοση 1898)
Introduction aux études historiques, Kimé, Παρίσι.
- Lefebvre, Bernard (1984)
 "Mémoire collective, mémoire officielle au Québec, env. 1900-env. 1960", στο Henri Moniot (επιμ.), *Enseigner l'histoire. Des manuels à la mémoire*, Peter Lang, Παρίσι, σ. 237-249
- Marienstras, Elise (1994)
 "Histoire et mythe identitaire aux États-Unis", στο Henri Moniot & Maciej Serwanski (επιμ.), *L'Histoire en partage 1. Le récit du vrai*, Nathan, Παρίσι, σ. 83-99.
- Momigliano, Arnaldo (1983)
Problèmes d'historiographie ancienne et moderne, μτφ. Alain Tachet, Gallimard, Παρίσι
- Momigliano, Arnaldo (1992)
Les fondations de savoir historique, μτφρ. Isabelle. Rozenbaum, Les belles lettres, Παρίσι
- Plongeron, Bernard (επιμ.) (1986)
Pratiques religieuses dans l' Europe Révolutionnaire (1770-1820), CNRS, Παρίσι
- Voisin Jean-Louis (επιμ.) (1995)
Dictionnaire des personnages historiques, La Pochothèque, Παρίσι